

Treball de Fi de Grau

Títol

Dones que lluiten des de baix a l'esquerra

Una mirada al feminisme comunitari
des de Chiapas

Autoria

Clara Basiana Cañellas

Professorat tutor

Dra Catalina Gayà Morlà

Grau

Comunicació Audiovisual	
Periodisme	x
Publicitat i Relacions Públiques	

Tipus de TFG

Projecte	x
Recerca	

Data

19/06/20

Full resum del TFG

Títol del Treball Fi de Grau:

Català:	Dones que lluiten des de baix a l'esquerra Una mirada al feminisme comunitari des de Chiapas			
Castellà:	Mujeres que luchan desde abajo a la izquierda Una mirada al feminismo comunitario desde Chiapas			
Anglès:	Women who fight from below to the left Community feminism from Chiapas			
Autoria:	Clara Basiana Cañellas			
Professorat tutor:	Dra Catalina Gayà Morlà			
Curs:	2019/20	Grau:	Comunicació Audiovisual	
			Periodisme	x
			Publicitat i Relacions Públiques	

Paraules clau (mínim 3)

Català:	zapatisme, lluita, feminisme comunitari, violències, decolonització, periodisme
Castellà:	zapatismo, lucha, feminismo comunitario, violencias, decolonización, periodismo
Anglès:	zapatism, struggle, community feminism, violences, decolonization, journalism

Resum del Treball Fi de Grau (extensió màxima 100 paraules)

Català:	Aquest treball és un recorregut per les formes de lluita i organització de les dones zapatistes des d'una mirada occidental. Trepitjar la terra indígena de Chiapas i arribar a la Trobada Internacional de Dones que Lluiten suposa confrontar imperialisme i resistència, privilegis i violències, individualisme i comunitat; però també reconèixer altres formes de construir el moviment feminista més enllà de l'eurocentrisme blanc.
Castellà:	Este trabajo es un recorrido por las formas de lucha y organización de las mujeres zapatistas desde una mirada occidental. Caminar sobre la tierra indígena de Chiapas y llegar al Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan supone confrontar imperialismo y resistencia, privilegios y violencias, individualismo y comunidad; pero también reconocer otras formas de construir el movimiento feminista más allá del eurocentrismo blanco.
Anglès:	A path through zapatist women's organization from an occidental perspective. We reach the International Meeting of Women who Fight in the Chiapas indigenous land to face imperialism with struggle, privileges with violence, individualism with community; and to find other feminist movements beyond eurocentrism.

Dones que lluiten des de baix a l'esquerra

Una mirada al feminisme comunitari des de Chiapas

“El derecho a la vida y todos los derechos que merecemos y necesitamos, no nos los van a regalar nadie. No nos los va a dar el hombre malo, bueno, regular o ni modos. No nos lo va a dar el sistema capitalista por muchas leyes y promesas que haga. El derecho a la vida y todos los derechos los tenemos que conquistar, todo el tiempo y en todos los lugares.
O sea que para las mujeres que luchan no hay descanso.”

Comandanta Amada

Agraïments

A totes les persones amb qui he recorregut aquest viatge, des de Chiapas fins a casa; a la Catalina per la complicitat i la implicació en el projecte; a les companyes amb qui camino cada dia per construir realitats feministes. A les dones que lluiten per obrir-nos les portes a la terra zapatista, per ser font d'inspiració, aprenentatge i tendresa.

Índex

Introducció	6
Capítol I	13
Per què mirem cap a Chiapas?	14
Vulnerabilitat.....	16
Una batalla col·lectiva	17
La terra i el privilegi.....	20
Les dones que lluiten.....	24
Organitzar la utopia.....	27
Capítol II	29
El crit i la ràbia	30
Arrels patriarcals, capitalistes i colonials	31
Un camí de pedres.....	34
Construir rebel·lia.....	36
Capítol III	39
Rebel·lió dins la rebel·lió	40
Per què “dones que lluiten” i no feministes	45
Diàleg entre perspectives.....	49
Identitat i essencialisme estratègic.....	52
Capítol IV	56
Sí que importa ser blanques o negres, riques o pobres.....	57
Juntas pero no revueltas	62
Per a totes tot.....	64
Bibliografia	66

Introducció

Aquest treball és un viatge d'anada a la terra zapatista de Chiapas per conèixer les dones que lluiten, i un viatge de tornada per recollir les seves perspectives i aprenentatges i convertir-les un horitzó de referència dins la lluita feminista. Travessant les muntanyes del sud-est mexicà, arribo a la segona Trobada Internacional de Dones que Lluiten, convocada per les militants indígenes, on milers de dones dels cinc continents ens agrupem per compartir experiències i propostes al voltant del feminisme. Fent un acte de consciència sobre el meu privilegi com a dona blanca i sobre què implica mirar amb ulls occidentals, m'aproximo a la realitat de les dones zapatistes, per esbrinar quin paper han tingut dins l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional, quins són els seus reclams i les seves conquestes i com han canviat les seves vides des de l'alçament armat de 1994 fins avui.

A partir de la vivència, d'escoltar les seves veus, de llegir els seus relats, d'observar què expliquen els seus ulls rere el passamuntanyes, faig un recorregut per la seva història de rebel·lia i resistència; contextualitzant què suposa l'*Encuentro de Mujeres* dins d'aquest camí i situant el feminisme comunitari i indígena com a bressol dels moviments de dones que vertebrèn Amèrica Llatina. Al llarg del treball, recullo les contradiccions, influències i discrepàncies que existeixen entre les diverses corrents feministes des de l'època moderna, també dins del moviment zapatista, i, molt especialment, qüestiono les dinàmiques de dominació i universalització de l'experiència blanca i eurocèntrica sobre de la resta de territoris. Partint d'aquest últim punt de vista, introdueixo per què les zapatistes s'autoanomenen *mujeres que luchan* i no feministes, davant d'un moviment que no les ha fet sentir partícips dels seus reclams. Finalment, esbosso també els reptes i assignatures pendents de les esquerres occidentals per definir una estratègia feminista anticapitalista i antiimperialista prenent de referència l'exemple de les dones zapatistes.

L'estructura i els gèneres

Amb la intenció d'agrupar diferents enfocaments, mirades i registres entorn de les dones que lluiten, el projecte es divideix en quatre capítols que construeixen un relat conjunt, mitjançant la hibridació de gèneres literaris i periodístics. A trets generals, els dos primers capítols giren entorn de l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan* i estan escrits des de la pròpia experiència, i els dos últims aborden, de manera més àmplia, la lluita de les dones dins el moviment zapatista i el context històric, sociològic i polític que

l'acompanya, utilitzant majoritàriament referències bibliogràfiques.

D'aquesta manera, començo el primer capítol amb una crònica que em serveix per introduir l'arribada a l'esdeveniment internacional de dones, combinant la narració de les diverses activitats, tallers i debats que es posen en marxa amb el relat de les dones zapatistes, des dels seus discursos d'obertura i clausura fins les reflexions que comparteixen durant algunes de les nostres converses. A través de la descripció de les dones zapatistes, de què diuen i com es mouen, poso en valor el paper de totes les generacions dins la xarxa de les dones que lluiten, una qüestió imprescindible dins el projecte de l'EZLN que defensa la possibilitat d'agrupar molts mons en un sol món. La presa de contacte amb la terra indígena és també central en aquest capítol on, al costat d'algunes companyes de viatge europees, enfrontem què suposa trepitjar una terra mutilada per l'ofensiva colonial sostenint el bagatge de la relació de poder històrica creada entre races.

El segon capítol intercala la narrativa amb el fragment d'un text antic del *subcomandante* Marcos anomenat *Mujeres: ¿Instrucciones de ensamblado?*, i representa el tancament de la segona edició de l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. Aquesta part del treball és una immersió a un ritual massiu, on milers de dones ballem en cercles per recordar les desaparegudes i assassinades pel masclisme arreu del món. La càrrega emocional i política de la dansa es verbalitza a través d'una crítica ferotge al sistema capitalista, patriarcal i colonial, desmantellant tota la cadena d'agressions, assetjament, discriminació i explotació que precedeix als feminicidis, el punt més alt, i sense retorn, de les violències masclistes. Estructuro aquesta crítica des del dolor i la ràbia, intercalant la descripció dels moviments de la dansa amb les paraules del *subcomandante* que es llegeixen des d'un gran altaveu durant el ritual, i que relaten el camí ple d'obstacles que ens ha tocat caminar com a dones.

Al tercer capítol trenco amb la narració testimonial per parlar des de l'assaig, organitzant el fil discursiu a través de les aportacions i referències d'autores de diverses disciplines com la història, l'antropologia, les ciències polítiques o la filosofia. En aquest punt, explico com el feminisme comunitari i indígena neix als pobles originaris llatinoamericans com un trencament amb la idea del feminisme hegemònic occidental, que no representa ni defensa la seva manera d'entendre i organitzar la vida. Molt especialment, aquesta corrent comunitària desafia la perspectiva blanca i privilegiada que, des d'una posició benestant ha aconseguit els altaveus i mecanismes per definir el relat i el discurs feminista, els debats en el si del moviment i el seu paper en l'agenda política i els mitjans

de comunicació a nivell global. Invisibilitzant, així, les propostes que han nascut des d'altres llocs.

Analitzar a quines dinàmiques i estructures s'oposa el feminisme indígena i comunitari des de l'Amèrica llatina i, concretament, des del moviment zapatista a Chiapas em permet, en aquest capítol, entendre com es construeix aquesta corrent marcadament decolonial i quines són les seves propostes en la pràctica. Un exercici que, a la vegada, m'obliga a posar la lupa sobre els moviments de l'esquerra radical a Occident per revisar el plantejament que proposen fora de les postures burgeses i liberals que, còmplices amb el sistema, han assimilat la lluita feminista.

Em detinc també a argumentar per què el marxisme, una corrent que té en compte les opressions de classe, gènere i raça en les seves anàlisis, no ha aconseguit consolidar estratègies compartides amb les lluites contra l'imperialisme i el colonialisme dels pobles indígenes llatioamericans. I, concretament, exposo com les tesis marxistes amb les quals s'inspira el moviment zapatista durant els seus primers anys de vida en clandestinitat acaben sent rellevades per altres marcs d'anàlisi i praxi basats en la defensa de l'identitarisme. Atenent als matisos que configuren les diverses lluites feministes, vertebrades des de diferents llocs geogràfics i simbòlics, proposo un diàleg entre elles amb la idea d'ampliar la mirada dicotòmica que habitualment s'ha fet servir per abordar aquesta qüestió.

Per últim, el quart i darrer capítol pren la forma d'assaig periodístic i funciona com a tancament dels eixos principals que he anat desenvolupant durant el text. Així, poso èmfasi en la necessitat de seguir mirant cap a Chiapas com una dosi d'humilitat, per entendre que una societat horitzontal significa viure amb poc però per a tothom, i que es pot defensar una aposta política transgressora a partir d'una vida humil i senzilla, basada en l'organització i la gestió comunal dels recursos i els conflictes.

Situo, també, la importància de crear espais per compartir experiències i estratègies entre dones, espais on mirar-nos als ulls i posar nom a les violències que ens travessen i a totes aquelles imposicions que els poders patriarcals han volgut disfressar amb fonaments biologistes. I, més enllà d'anomenar-les, traçar xarxes de suport mutu i estratègies col·lectives d'autodefensa per enfrontar-les. Dins d'aquesta part, parlo del repte de crear aliances entre els diferents moviments feministes, reconeixent la diversitat que ens configura i, conseqüentment, les diverses maneres d'organitzar-nos sense deixar d'apuntar contra l'enemic comú, que és el sistema capitalista.

En aquest sentit, reflexiono sobre els perills que poden suposar caure en una perspectiva reduccionista de classe, concebant les opressions per motiu de gènere i raça com a qüestions de segon ordre; perpetrar postures paternalistes des d'Occident que pretenguin mostrar el camí als moviments sorgits arreu del món, de l'Europa fortaleza enllà; o ensopegar amb les trampes de la postmodernitat que divideixen els subjectes polítics de la lluita feminista en mil identitats fluides sense projectar cap a un horitzó transformador comú.

Escriure des de baix a l'esquerra

Igual que el projecte zapatista, aquest treball s'ha construït sobre el caminar. Sobre l'experiència de trepitjar Chiapas amb els sentits ben oberts, d'observar, escoltar, olorar, recórrer, investigar, compartir..., i tornar amb la motxilla plena de notes, llibres, llibrets i contactes per emprendre l'altre viatge: el procés d'escriptura. Enfrontar una realitat tan llunyana, amb la que em separen tants quilòmetres -físics i simbòlics-, ha estat un dels reptes més grans a l'hora d'escriure *Dones que lluiten des de baix a l'esquerra*.

D'una banda, pel xoc que suposa confrontar la meua realitat com a dona blanca, amb accés a l'acadèmia i a la mobilitat, amb la de les dones zapatistes, que tot just, en els darrers vint-i-sis anys, comencen a alfabetitzar-se i a sortir d'una profunda situació de marginalitat a les comunitats on viuen. Dins d'un país regit per un dels contextos de violència de gènere més brutals del planeta amb una mitjana enregistrada de vuit assassinades cada dia, quaranta desaparegudes cada més i prop de quaranta-mil agredides sexualment cada any. D'altra banda, per la responsabilitat que implica construir la meua veu des d'aquest lloc, on ser crítica no impliqui reproduir actituds paternalistes i, en canvi, em permeti posar la mirada a baix a l'esquerra, allà on, com diuen les zapatistes, hi batega el cor.

Si bé el meu paper com a dona ha estat clau en l'aproximació a la realitat de les dones que lluiten, per la sensibilitat respecte l'opressió patriarcal, el camí per reconèixer els buits de les esquerres sobre l'eix de raça ha estat clau durant el procés d'escriptura, on he hagut de qüestionar també els meus propis referents dins del marxisme. A partir d'aquí, la veu que he fet servir durant els quatre capítols està travessada per la meua experiència com a dona al món i com a part del moviment feminista des del meu territori, molt especialment durant la primera meitat del treball, quan arribo a l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*, però també a la segona on em posiciono en els debats que plantegen diferents autores. Així, a les parts del text on hi soc present

combino fragments entre la primera persona del singular i la primera del plural, que em serveix per incorporar les reflexions i converses amb les companyes a la trobada, i a les parts on hi predomina el registre acadèmic faig servir l'estil impersonal i, de nou, la primera persona del plural, amb la qual apel·lo a una lectura col·lectiva des de la mirada occidental. La revisió de bibliografia i literatura acadèmica produïda per dones al llarg dels últims trenta anys des de diferents llocs del món ha esdevingut la base sòlida per edificar i sostenir els meus arguments, i dotar de documentació, context i dades la meva vivència personal. Una base que m'ha permès mirar les dones zapatistes des de diversos prismes i racons.

Passar de tocar la terra zapatista a tancar-me entre les quatre parets del confinament, en plena tornada del viatge a Mèxic, ha estat també un dels grans reptes a l'hora de materialitzar el relat. L'esvaniment dels espais on socialitzar i compartir el coneixement més enllà de les aules, on seguir creant teixit i contrapoder popular entre veïnes, impregna les pàgines d'impotència i reafirma un dels punts centrals del projecte: la necessitat de comptar amb espais comunals on organitzar la vida i combatre la dictadura de l'individualisme que imposa el capitalisme neoliberal. Un reclam compartit amb algunes companyes, amb qui hem sabut trobar les escletxes per acompanyar-nos malgrat l'aïllament.

Posar nom a l'opressió

Aprofundir en les propostes dels feminismes decolonials, comunitaris i indígenes ha implicat prendre decisions sobre l'ús de diversos conceptes, sobre els quals em voldria detenir. Així doncs, he utilitzat el terme "raça" seguint les passes de diverses militants del feminisme negre com Angela Davis o bell hooks -que escriu el seu nom artístic en minúscules per destacar el valor de les seves idees més que el de la seva figura- i fent referència al "resultat de la classificació racialitzant dels éssers humans en una escala jeràrquica, on els considerats blancs ocupen la posició superior", tal i com recull el glossari de la plataforma SOS Racisme.

Entenc, doncs, la raça com una construcció social que distingeix les persones segons el seu origen ètnic o nacional, pel color de la pell, per creences religioses, pràctiques culturals o de qualsevol altra mena, donant centralitat a la blanquitud com a "no raça". La decisió de descartar els conceptes "ètnia" o "cultura" per parlar del terme raça està estretament lligada al rebuig de certes corrents teòriques que van apostar per enterrar el concepte després dels horrors de l'Holocaust per no caure en definicions políticament

perilloses i incorrectes, ni problematitzar la jerarquització racial que sosté el sistema capitalista i colonial.

En aquest sentit, i recorrent a la mateixa font, abordo el concepte de “racisme” com “qualsevol forma d'exclusió, segregació, discriminació o agressió a les persones per motiu de raça”. I en parlo des d'una perspectiva estructural que s'arrela a “un passat d'esclavitud, espoli, usurpació, dominació i explotació en el context de la modernitat colonial”, i que es manifesta tant en les relacions institucionals com en les quotidianes. Pel que fa al terme “racialització”, he recorregut a la proposta de la Xarxa Migració, Gènere i Desenvolupament que utilitza “persones en condició de racialització” per tal d'assenyalar l'origen colonial d'aquesta construcció enlloc de considerar-la la part intrínseca d'una identitat.

En relació a l'ús de les paraules més enllà del seu significat concret, he intercalat la meua llengua materna, mitjançant la qual he desenvolupat el cos del projecte, amb la llengua castellana, que m'ha servit tant per emparaular les dones i homes zapatistes que intervenen durant el text, com per anomenar les eines i estructures de les que s'ha servit el moviment rebel per construir-se. Aquesta aposta, que també és política, es basa en la intenció de mantenir la manera com els militants de l'EZLN construeix els seus discursos, com parlen, com s'expressen, quins jocs retòrics utilitzen, com anomenen els seus sentiments, els seus espais, les seves utopies. Coneixent que el castellà, per ells la llengua “castilla”, és l'eina que els permet comunicar-se entre els diferents pobles maia que conformen el moviment.

Ressalto en aquest punt el treball per adaptar l'estructura i el vocabulari de les entrevistes a les dones indígenes segons el seu domini de la llengua castellana, regit en alguns casos per l'edat i, sobretot, pels bagatges masculistes encara aferrats a les comunitats zapatistes de Chiapas, que durant milers d'anys les han mantingut aïllades dins dels espais privats.

Quant a la perspectiva de gènere en el text, malgrat habitualment aposto per escriure en femení genèric, en aquesta ocasió he volgut distingir el femení per anomenar específicament les dones zapatistes i, per tant, he emprat el masculí genèric com a “neutre” per parlar de les persones que integren el moviment zapatista en general. Al mateix temps, he procurat fer un ús no sexista ni racista del llenguatge.

Els aprenentatges

Aquest projecte, que és al mateix temps un viatge, m'ha permès ampliar la mirada cap a altres formes de defensar la lluita per l'alliberament de les dones, més enllà dels moviments feministes que des d'Occident resisteixen a la bèstia capitalista neoliberal. M'ha permès conèixer les militants zapatistes, compartir un cercle de milers de dones en peu de lluita arreu del planeta, posar en comú perspectives, estratègies, propostes, il·lusions, però també incerteses i dubtes, i antics debats no resolts que ens pertoca entomar a totes aquelles que creiem en transformar el món; també des del periodisme. Anar i tornar a Chiapas és, en definitiva, una suma d'aprenentatges, un exercici imprescindible per reubicar les prioritats, per desmuntar la lògica piramidal capitalista i reconnectar amb les experiències comunals soterrades per la modernitat.

CASTELLSAGUÉ, Paula (2019). *Dones combatents de l'EZLN*. Chiapas, Mèxic.

Capítol I

Per què mirem cap a Chiapas?

Mirar cap a Chiapas i cap a les comunitats zapatistes que s'hi arrelen des de baix a l'esquerra, significa reconnectar amb les experiències mil·lenàries de vida comunal soterrades pel projecte civilitzatori imperialista i capitalista a escala planetària. Significa revisar-se, ampliar la visió que aclapara el melic blanc. Trepitjar la seva terra, escoltar els relats de les dones tzeltals, tzotzils i cho'ls quan parlen del camí que han obert a les seves filles, observar el llenguatge dels seus ulls rere el passamuntanyes, mentre treballen als camps de *milpa* o s'apleguen al *caracol* a debatre, és un exercici profund d'humilitat. D'aprendre què vol dir aixecar-se entre l'explotació i la marginalitat com a dones que lluiten i construir-se com a anònimes en un món d'egos per agafar la llibertat amb les seves pròpies mans.

Ampliar la mirada cap a Chiapas és, a la vegada, constatar que la bèstia imperialista i capitalista que combat l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional (EZLN) és la mateixa que ha arrasat amb les experiències d'organització horitzontal a la nostra terra, a Occident; destruint arreu la gestió comunal dels bens i els recursos, les estratègies massives d'autodefensa popular, les alternatives de treball col·lectiu més enllà de les lògiques mercantils i financeres.

Si recuperem la menystinguda "història des de baix", aquella que, tal i com proposa l'historiador anglès Edward P. Thompson, explica la realitat popular i quotidiana que les elits de cada època han volgut silenciar, situem un llarg recorregut històric de la resistència antisistèmica també en territori occidental, des de l'Edat Mitjana fins la Moderna. Una lluita de les classes populars i camperoles que, obrint-se pas entre segles d'imperis i absolutismes des del món rural, va plantar cara a la imposició del règim de la propietat privada arreu d'Europa i la usurpació de les terres comunals per part dels estats imperialistes, mentre s'endeutaven entre excessos i opulència durant les campanyes militars a les colònies africanes, asiàtiques, oceàniques i americanes.

Segons la recerca de les historiadores catalana i argentina Josefina L. Martínez i Cynthia Luz Burgueño a *Patriarcado y Capitalismo*, la devastació sobre els pobles indígenes a Amèrica i el desplegament a gran escala del treball forçat, es van justificar degradant els homes i les dones del nou món com a mà d'obra esclava, considerant-los "éssers sense ànima" o més propers a "l'animalitat" que a la civilització europea. "Va ser llavors

quan el concepte de raça va prendre forma en el seu sentit modern i es va codificar en lleis, establint que algunes persones podien ser venudes, flagel·lades, violades, expropiades dels seus fills i explotades per treballar fins morir”, apunten les investigadores. Del còctel entre la racialització del treball esclau i l'opressió de gènere es van legitimar pràctiques inhumanes de violència i explotació sobre les dones negres i indígenes. Les dinàmiques d'espoli del capitalisme van créixer a finals del segle XIX i en poc temps la seva maquinària va bastir tallers i fàbriques sobre les antigues economies rurals i tradicionals locals tot instrumentalitzant les diferències de gènere i raça per satisfer els interessos del capital. Un model que actualment, més d'un segle després, segueix servint-se de la mà d'obra barata estrangera per produir i enriquir-se.

L'embat liberal, i més tard neoliberal, dels nous estats-nació creats a Europa i importats a la resta del planeta va esborrar, una vegada més, la petjada dels moviments socials contestataris del relat oficial de la història i, molt especialment, el paper de les dones en diferents moments clau, des de la Revolució Russa de principis del segle XX o les revoltes antiracistes del 1968 al continent americà fins la insurrecció zapatista l'any 1994 a Chiapas. D'acord amb el pensador Karl Marx, la preeminència de la propietat privada i la fragmentació social dels nous models d'estat van provocar una profunda atomització sobre els nuclis rurals i urbans. Una realitat que el moviment zapatista, encapçalat per les dones que lluiten, va començar a capgirar a principis dels anys 80, recollint el model de societat comunista des de les muntanyes del sud-est mexicà, durant els seus primers passos en clandestinitat, Mentrestant, el debilitament del teixit comunitari a escala mundial i la invisibilització d'altres formes d'organitzar la vida més enllà de les dinàmiques d'alienació i fragmentació inseparables de la modernitat imperant, van reduir la històrica tradició comunal a nuclis dispersos de resistència assembleària i sindical als barris i viles, sota la imposició de l'individualisme més salvatge.

Les experiències de supervivència i organització dels pobles originaris de l'Amèrica Llatina són un referent de lluita que qüestiona el sistema capitalista de soca-rel, entenent que el racisme i el colonialisme formen part de la seva gènesi, i que la lluita per l'alliberament de les dones ha de ser indiscutiblement antiracista, antiimperialista i anticapitalista. Aquesta lliçó ens enfronta amb la gran assignatura pendent de les esquerres occidentals en el terreny de la igualtat, també dins dels moviments feministes. Quins són els subjectes polítics que encapçalen la lluita feminista? Per què els moviments de col·lectius racialitzats o migrants segueixen quedant a l'ombra dels blancs? És que algunes vides que valen més que les altres?

Vulnerabilitat

La brutalitat emotiva es fa insuportable i, per uns instants, el silenci emmudeix l'espai. De sobte, les mirades es busquen entre el públic per sostenir-se mútuament, i per cridar, mudes, de dolor i de ràbia. Algunes llàgrimes tremoloses es desborden d'impotència i sobre els braços descoberts, de tots els colors de la terra, s'hi endevina la pell ericada malgrat el càlid hivern mexicà. El silenci s'ha empassat la veu de la jove que, dempeus i amb un micròfon a la mà, relata una vida de violències. En aquest lapse de temps, travessant la immensitat del silenci, les dones que l'escolten des del públic assimilen l'impacte de cada insult, cada tocament i cada humiliació sobre els seus cossos incòmodes, que seuen en semicercle al gran temple de pedra, envoltat per les imponents muntanyes selvàtiques d'aquesta regió tropical. La vulnerabilitat es fa present amb el silenci; les exposa al buit i les retorna al lloc d'on venen. Allà on alçar la veu i teixir aliances entre iguals, en comptes de judici i disputa, ha estat, des de sempre, impropri del que s'espera de les dones.

“Quan tenia 17 anys vaig ser violada per l'amic de la meva parella”. Segueix la jove mexicana, que sosté el micròfon i tota la valentia que ha pogut reunir. “Jo vaig anar a casa seva perquè sempre anàvem junts en metro. Quan la seva mare va marxar, ell va apropar-se a mi, em va abraçar per l'esquena i em va posar un ganivet al coll. I em va dir: “és culpa teva perquè ets molt bonica”. Jo em vaig quedar en silenci i vaig pensar: passarà ràpid. Als tres mesos em vaig adonar de que estava embarassada.”

Les seves paraules ressonen entre les companyes que l'acompanyen, dibuixant un mosaic d'orígens, edats i perspectives. Algunes han travessat mig món per arribar a aquesta terra d'arrels indígenes, altres han hagut d'estalviar moltes pagues per poder assumir el passatge en furgoneta, però, avui, totes elles seuen sobre el mateix sòl, celebrant l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*, el segon que convoquen les dones zapatistes a l'Estat de Chiapas. Una trobada de tres dies que aquest cop ha agrupat més de tres mil dones de quaranta-nou països de tots els continents del planeta. Dels seus ulls expectants, alguns allargats i prims, altres ametllats i profunds, s'hi endevina l'anhel de compartir, intercanviar i aprendre dels centenars de dones que les envolten i, sobretot, de les dones zapatistes, com a referents indiscutibles de la lluita col·lectiva contra el sistema opressor. Aquesta lluita, que el progrés i la modernitat han enverinat d'individualisme arreu, es viu rabiosament comunitària en aquest racó del món i emplaça a les assistents de la trobada a obrir tots els sentits per impregnar-se d'una altra manera de defensar la vida, la dignitat i els drets de les dones.

Una batalla col·lectiva

Ja fa més de tres hores que escoltem relats de violacions, assetjament i mort. Una rere l'altra, dones d'arreu del món han sortit a compartir, a micròfon obert i veu trencada, les seves experiències com a supervivents de les violències masclistes. Parlen de les ferides que els seus pares, oncles, avis, caps de feina, amics, professors, veïns i coneguts han deixat sobre els seus cossos, i sobre els d'aquelles que no han sobreviscut per explicar-ho. I parlen, també, de precarietat i pobresa, d'explotació laboral, de marginalitat, de violència policial, de tortures de guerra, de morts per avortament clandestí, de dissidències sexuals reprimides per no ajustar-se als patrons de comportament heteropatriarcal.

Al seu voltant, centenars de dones acompanyem aquest acte de valentia i denúncia, sabent que, malgrat la diversitat de contextos, les ferides de les que parlen també cicatritzen sobre la nostra pell. De fons, les altives muntanyes chiapanèques són un mur infranquejable, que ens resguarda i arrauleix entre turons d'herba rasa, avui atapeïts de tendes de campanya. Mentre escoltem, assegudes al temple de pedra, prenem consciència de la intensitat d'aquest esdeveniment polític, de què significa construir un espai de seguretat no mixte en aquesta terra de disputa històrica entre homes de tots els bàndols. Construir-lo per desafiar les impositcions patriarcal, per compartir el que sempre ens han fet callar i per anomenar les violències masclistes sense eufemismes ni embuts.

La llum del sol s'escola entre les columnes del temple, jugant entre les crestes i els peus descalços, entre les galtes pigades i els passamuntanyes, entre les arrugues de les mans i els borrisols sobre els llavis, entre les ulleres de pasta i els tatuatges subversius, entre les ungles llargues i les aixelles fosques, entre els rissos frondosos i els cinturons de cuir, entre les faldilles brodades i les trenes de colors... L'ombra dels cossos es projecta infinita sobre el terra, i esdevé l'avís de mitja tarda en aquesta primera jornada de l'*Encuentro*, que arrenca amb un espai per compartir els malestars del que implica ser dones, lesbianes, trans, putes, ancianes i nenes en ple segle XXI. Posar nom a les violències i compartir-les des de diferents llocs -geogràfics i simbòlics- ens ha ensenyat que aquestes experiències no són iguals per a totes, depenent de la mida de la nostra butxaca i el color de la nostra pell. Són precisament les dones en contextos de pobresa i racialització les més vulnerables davant les violències masclistes, les que tenen més dificultats per escapar-ne i accedir als recursos i serveis de reparació i recuperació.

La consciència del privilegi ens sacseja particularment a les blanques que, mentre escoltem els relats de les companyes africanes i llatines, ens adonem de que les nostres experiències de violència s'encarnen més en paraules i discursos que en ganivetades i morats. Assumim el privilegi blanc com un bagatge heretat per ser les filles de l'hemisferi poderós del món des d'on per mitjà de l'imperialisme, de l'expansió colonial fins la globalització, s'ha imposat una única forma d'entendre i organitzar la vida, i des d'on la pluralitat s'endreça com jerarquia, convertint la diferència en discriminació.

Així, tal i com entenem que el capitalisme ha utilitzat el sistema sexe-gènere per estructurar l'economia, la política i la societat -mitjançant la socialització de gènere, la divisió sexual del treball, la naturalització de les tasques reproductives i de cura sobre les dones o el control de la sexualitat-, advertim que també ha fet servir la construcció social de la raça per establir jerarquies entre les persones segons el seu origen i color de pell -a través de l'exclusió i la discriminació racial, la híper-criminalització de les persones no blanques, la manca de reconeixement dels seus drets fonamentals, o la imposició de l'espoli i l'explotació sobre els seus cossos i les seves terres per mantenir l'hegemonia cultural occidental-. Atenent a aquest context, recullo una cita del sociòleg anglès Russell J. Jackson que m'ajuda a resumir què implica, i què no té per què implicar, ostentar el privilegi blanc: "No vol dir que siguis racista, no vol dir que hakis tingut una vida fàcil, no vol dir que no tinguis problemes. Vol dir que el color de la teva pell no et complica la vida encara més."

Tot i l'amalgama de realitats que aquí conflueixen, la culpa i el judici han quedat fora d'aquest racó entre muntanyes, allà on també hem abandonat, la majoria de nosaltres, les vides frenètiques i atomitzades de la imposició neoliberal. Un model socioeconòmic global que el moviment zapatista i, especialment, les dones zapatistes repudien per la seva la lògica individualista, que dificulta la creació d'espais i eines per teixir xarxes d'afinitat i suport mutu contra les violències. "Aquí vamos a poder pasar y tomar la palabra y sacar nuestra rabia, nuestro coraje de todo lo que nos hacen. Y todas vamos a escuchar con atención y respeto. Nadie más va a escuchar lo que digamos; sólo nosotras que somos mujeres que luchan y que estamos aquí presentes", assenyala aquest matí la *comandanta* Amada a la inauguració de la trobada; tot donant pas a tres dies d'escolta, debat i convivència amb les violències de gènere com a fil conductor de totes les activitats.

La serralada que ens rodeja s'ha empassat el sol per vestir de taronja els arbres que, altius i salvatges, delimiten la frontera entre les frondoses muntanyes i el terreny

irregularment circular que conforma el *Semillero*. Amb el bullici de la modernitat a uns quants quilòmetres, la noció del temps ja no depèn dels rellotges ni dels telèfons, desconnectats i sense cobertura, sinó de la ruta del sol i la lluna sobre el cel serè. Respirant aquest paisatge enmig del temps incert, la dona que parlava torna a seure entre el públic i ara la següent li pren el relleu. "No estàs sola!", exclamen centenars de dones a l'uníson en aquest impàs. I tots els accents, ritmes i tons de veu es barregen entre les columnes del temple.

L'altaveu de violències s'ha convertit en un procés de reparació col·lectiva. Un ritual per reafirmar el que des de fa temps mostren les estadístiques: que el masclisme mata i ho fa cada sis hores en algun racó del planeta, especialment, sobre terres llatinoamericanes; que la precarietat i l'explotació laboral tenen rostre de dona, en la majoria de països el salari d'una treballadora correspon a un 60% del d'un treballador; que les violències sexuals són una realitat profundament establerta, una de cada tres dones de tot el món ha patit assetjament, abús o violació en algun moment de la seva vida; que la transfòbia i l'homofòbia provoquen quatre vegades més suïcidis de mitjana entre les joves; que la majoria de les agressions per motiu de gènere, en un 81,7% dels casos, comencen dins de les llars, en escenaris familiars i quotidians, i que els qui les cometem no són els monstres inadaptats que ens expliquen a les pel·lícules, sinó persones properes als nostres cercles de confiança i sense cap patologia.

L'oportunitat de compartir les ferides del masclisme i el racisme ens ha permès espolsar-nos juntes de la culpa imposada pel sistema, que mentre assenyala la mida de la faldilla o el to de la pell amaga que els únics responsables de les violències són els qui les cometem. Aquesta oportunitat d'ajuntar-nos i reivindicar-nos massivament en una terra d'inqüestionable vida comunal s'ha convertit en un oracle per les que hem creuat mars i muntanyes per ser avui aquí. Per les que hem volgut deixar enrere l'aire intoxicat del progrés -entès a Occident com una fletxa imparabile que ens porta cap a l'èxit- per respirar una altra forma d'organització política i social. Per les que creiem en els espais de lluita col·lectiva, en fugir dels debats teòrics sense sortida que ens fan desviar el dit sobre l'enemic comú; aquell que posa tot tipus de mecanismes racistes i patriarcals al servei dels interessos mercantils per esmicolar la vida al seu pas.

Connectant quaranta-nou fronteres, cultures i llengües, des del Japó fins Algèria, hem tornat a evidenciar la urgència de generar espais d'escolta, acompanyament i politització dels malestars al nostre dia a dia; la necessitat de recuperar les experiències de suport entre companyes, actualment dinamitades pel model neoliberal del sistema capitalista,

que a través de la globalització s'ha estès pràcticament a tots els racons del planeta. Aquesta demanda, que des de fa dècades ressona als col·lectius feministes d'arreu, ha esdevingut un clam imprescindible de la trobada internacional de dones, en un moment històric d'individualisme sense precedents on les experiències de violència per raó de classe, gènere i raça es viuen i s'aborden des de la responsabilitat individual, com si es tractessin de casos aïllats en comptes d'entramats de violència connectats per un problema estructural comú.

No és casualitat que aquest reclam de fer xarxa col·lectiva hagi aflorat al *Semillero Huellas del Caminar de la Comandanta Ramona*, l'espai que acull la trobada al costat del *caracol Morelia*. Un indret que, com tota terra zapatista, no ha vist ni una sola dona assassinada per violència masclista des de la insurrecció armada de 1994 fins avui.

La terra i el privilegi

L'1 de gener de 1994, milers d'indígenes ocupen les set ciutats més importants de l'estat de Chiapas per visibilitzar la seva lluita. Un exèrcit "mal armat i uniformat", com apunta la investigadora sevillana María Luisa Soriano, que es va fer dir *Ejército Zapatista de Liberación Nacional*. L'alçament zapatista va confrontar la construcció d'un model polític i social d'emancipació col·lectiva amb l'herència enquistada de cinc-cents anys d'opressió i explotació sobre els pobles indígenes. I és en aquest procés –de recuperar l'autonomia; de reorganitzar-se de manera horitzontal; d'acollir la diversitat d'orígens, llengües i cultures del territori; de qüestionar les estructures de poder dominants; de seguir defensant la idea d'Emiliano Zapata de que "la terra és per a qui la treballa"-, que el moviment zapatista torna a plantar les arrels entre els extensos camps de blat, les selves frondoses i els rius serpentejants i cabalosos arrabassats per l'espoli colonial.

Amb la creació dels seus propis manaments, "servir y no servirse, representar y no suplantar, construir y no destruir, obedecer y no mandar, proponer y no imponer, convencer y no vencer, bajar y no subir", consoliden la filosofia del *Mandar Obedeciendo*, una guia que els recorda que les noves estructures de govern assembleari han de respondre a les necessitats dels pobles i no a les de l'anomenat "mal gobierno capitalista". L'aposta per l'autoorganització i l'autonomia han estat l'adob imprescindible per fer créixer el projecte zapatista en terra indígena, des de les comunitats on viuen i els *caracoles* on es governen fins l'exèrcit amb el que es protegeixen dels qui els volen tornar a robar l'agència política i els drets conquerits.

Avui, les zapatistes ens obren les portes d'aquesta mateixa terra i milers de dones la compartim, per seguir organitzant la lluita. En aquest cas, per seguir organitzant-nos com a dones en lluita. Elles han preparat el *Semillero* per rebre'ns, un espai immens fronterer amb la Selva Lacandona que té la funció d'acollir grans esdeveniments polítics i artístics, i que durant tres dies serà l'escenari de diferents activitats i iniciatives. La seva proposta és començar amb un primer dia per denunciar a micròfon obert les violències viscudes com a dones, amb la idea d'acompanyar el dolor i la ràbia de les qui vulguin compartir; un segon dia per posar en comú les iniciatives, projectes i experiències de lluita contra les violències masclistes des de diferents racons del món i un tercer per compartir cultura, art i festa en totes les seves formes, per mitjà de jocs, tallers i espectacles de dansa, teatre, circ, música, poesia, cinema i literatura, entre altres. La diversitat de dones que acull la trobada es fa explícita en aquest tros de terra mexicana, on hi habiten indígenes dels pobles maia tzotzil, tzeltal, tojolabal, zoque, mame i cho'l; avui militants zapatistes que abanderaren una lluita comú.

Elles, les indígenes que han apostat per una vida dissident, ens expliquen que el segon *Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan* s'havia d'haver celebrat pels volts del vuit de març de 2019 però que es va ajornar al desembre per l'amenaça d'execució de diversos projectes turístics i energètics de gran inversió sobre les seves comunitats. Una vegada més, l'organització per la defensa del territori va esdevenir la prioritat del moviment, i les zapatistes van anunciar que l'energia que havien previst per organitzar la trobada internacional de dones la reservaven per articular una resposta col·lectiva a aquests "proyectos de muerte" extractius del govern mexicà; una forma més de violència estructural desplegada pel poder.

"Quieren que nuestras tierras ya no sean para nosotras, sino que para que los turistas se vengán a pasear y tengan sus grandes hoteles y sus grandes restaurantes, y los negocios que se necesitan para que los turistas tengan esos lujos", lamentaven al comunicat que van publicar a finals del mes de febrer. Un fet que el *subcomandante Marcos* resumia en una ocasió, "Nos quieren quitar la tierra para que no tenga suelo nuestro paso", recordant l'etern conflicte amb el govern del país, que els hi ha negat la terra per desposseir-los dels cultius, les cases, les escoles i tots els projectes i utopies que hi germinen per sostenir un nou món.

És en aquesta línia que les dones que lluiten des de Chiapas, com tants altres moviments feministes d'arrel comunitària des dels pobles indígenes, han entès que la defensa de la terra és indestruïble de la dels cossos. "No podem parlar de lliure

autodeterminació de la terra, de que no volem mineria, hidroelèctriques o monocultius extensos si no anem dimensionant, paral·lelament, la importància de la relació dels cossos amb la terra”, vindica la psicòloga social del poble xinca-maia Lorena Cabnal. “Entenem que la defensa del territori terra és tan important perquè és el lloc significat per construir la vida”, sosté.

Ja fa dies que vam iniciar el camí fins el *Semillero* però no l'hem recorregut fins avui. A les cinc del matí, desenes de dones traginàvem motxilles, sacs i màrfeques pel menjador de Junax, l'alberg d'enllaç zapatista a San Cristóbal de las Casas on ens hem organitzat per venir juntes. Precisament “juntas” és el que significa “junax” en llengua tzeltal, una bona manera d'explicar els dies que ens esperen en aquesta trobada, on han confluït les nostres rutes pel continent llatinoamericà. Malgrat som a l'allotjament més barat del poble, només una de nosaltres és mexicana i la resta som blanques i europees, onze dones viatgeres que fa uns mesos vam reorientar les brúixoles per poder participar de l'*Encuentro de Mujeres* d'enguany. Ja fa dies que veníem al *Semillero*, deia. Després de tres hores de corbes i revolts amb furgoneta per les carreteres sinuoses entre valls pregones i boscos espessos de pins i alzines ens hem plantat a les portes del *caracol Morelia*, un dels dotze *caracoles* on es reuneixen les *Juntas de Buen Gobierno*, que controla i dona accés al *Semillero Huellas del Caminar de la Comandanta Ramona*. Acomiadant-nos del conductor que ens portava fins a *Morelia*, ens hem adonat de que ell seria l'últim home que veuríem durant almenys quatre dies, perquè a partir d'aquell moment tots els espais serien no mixtes.

“Está usted en territorio zapatista. Aquí manda el pueblo y el Gobierno obedece”, advertia un cartell immens a l'entrada del *caracol*. Des de primera hora del matí, centenars de dones amb passamuntanyes i *paliacates* -els mocadors estampats de color vermell que, plegats amb forma de triangle, es lliguen els zapatistes darrere les orelles- entraven i sortien del *caracol* per acreditar les nouvingudes. Algunes revisaven la llista d'inscrites, altres s'encarregaven de pujar les motxilles a les camionetes, de transportar les dones fins l'entrada del terreny, d'indicar els espais per acampar... I moltes d'elles, ja dins el recinte, s'ocupaven de fer bullir les cassoles dels menjadors amb *arroz y frijoles*, d'organitzar en caixes de fusta els plàtans i alvocats madurs, de sintonitzar els altaveus amb la seva emissora radiofònica i d'acabar de cosir els últims brodats per les parades d'artesanía.

Mentre deixem les motxilles i ens situem a la zona d'acampada amb les companyes de Junax, agafem perspectiva del lloc. La majestuosa serralada verda que ara ens separa

de *Morelia* ens fa sentir insignificants en aquest tros de terra que, des de la seva construcció, els zapatistes han anat omplint amb casetes de fusta i xapa de diverses mides i funcions. El centre del *Semillero* de la comandanta Ramona és un espaiós temple de pedra que dona a una gran esplanada de sorra. Al seu voltant, repartides entre camins de sorra, turons, arbres robusts i alguna palmera, s'hi troben les carpes de lona gruixuda per acollir els tallers, les botigues d'artesanía i queviures, els tancs d'aigua potable, el safareig, els lavabos, les dutxes, els dormitoris coberts, els menjadors..., i les cuines, que a tothora emanen grans bafarades de fum.

Per tot l'espai, no hi ha paret sense mural i no hi ha mural sense retòrica, recollint amb paraules i dibuixos la forma particular d'entendre la vida a les comunitats zapatistes. La poesia ressona també en forma de música entre les casetes i les tendes de campanya, al ritme dels vells reclams populars de principis del segle XX.

“Lo conocí en la batalla
y entre tanta balacera.
El que es revolucionario
puede morir donde quiera.

El general nos decía:
peleen con mucho valor,
les vamos a dar parcelas
cuando haya repartición.”

Els altaveus del *Semillero* projecten a tot volum els *corridos revolucionarios* de *Radio Zapatista*, fent present el bagatge de lluites obreres i camperoles que configuren la identitat d'aquest país, i, conseqüentment, també la del moviment zapatista. Les rimes i versos d'aquestes cançons, carregades de crítica social i política, ens fan reflexionar amb les companyes de l'alberg de San Cristóbal, sobre els valors que han construït els països d'on venim. Assegudes a la gespa del turó on hem plantat la tenda, ens adonem de la violència que suposa confrontar els valors hegemònics de l'Occident colonial amb els de l'Amèrica Llatina rebel: la imposició de l'imperialisme, el saqueig i l'agressió davant la defensa de la llibertat i la sobirania. Malgrat sabem que res és blanc o negre - amb tota la càrrega política que arrossega aquesta afirmació- i que el poder de crear imaginaris col·lectius recau sobre els qui dominen el discurs oficial de la història, ens aturem a analitzar les repercussions de tot aquest bagatge sobre la nostra presència a la trobada.

Prendre contacte amb aquesta terra de disputa que, des de finals del segle XV, han fet sagnar els poders colonials i que, encara avui, és assetjada pels grups paramilitars contractats per l'Estat, ens situa, com a blanques i europees, en un lloc de profunda incomoditat. Assumim què implica aquesta relació de poder històrica creada entre races, i el conjunt d'avantatges i beneficis que ens atorga viure al "primer món", com l'accés a certs recursos o la mobilitat. Com a poder travessar l'atlàntic sense traves administratives per ser ara aquí. I mentre compartim i digerim totes aquestes contradiccions i sacsejades, ens responsabilitzem del nostre paper a *l'Encuentro de Mujeres per exercir-lo* des de l'escolta, l'observació i l'aprenentatge. Aquell que ja imaginàvem fa uns mesos quan vam començar a venir cap al *Semillero*.

Les dones que lluiten

El planter que anomenen *Semillero Huellas del Caminar de la Comandanta Ramona*, és un dels nombrosos símbols amb els que compta la cultura zapatista, on la retòrica i els jocs lingüístics han estat, des dels inicis, una eina clau per construir l'alternativa que somien: "Un mundo donde quepan muchos mundos" com els agrada vindicar. La presència simbòlica de la *comandanta* Ramona en aquest lloc entre muntanyes legitima amb força la reunió de dones que lluiten, fent honor a la primera dirigent de l'EZLN que es va obrir pas en un món d'homes guerrillers quan l'any 1983 es començaven a organitzar clandestinament a la Selva Lacandona. Una dona que, en el preludi de l'alçament armat de l'exèrcit zapatista, impulsava la *Ley Revolucionaria de Mujeres* (LRM), en favor dels seus drets a les comunitats indígenes de la regió de Chiapas. "Quiero que todas las mujeres despierten y siembren en su corazón la necesidad de organizarse, porque con los brazos cruzados no se puede construir el México libre y justo que todos deseamos", proclamava la *comandanta* el 1995, uns anys abans de que la tuberculosi s'endugués per sempre la seva vida.

"Éramos muy pequeñas y casi no conocimos a la comandanta Ramona, o quizás ya no lo recordamos, pero fue una mujer que luchó y nos demostró su valentía", ens explica una de les zapatistes del *caracol La Realidad* amb els ulls vius rere el *paliacate* vermell. Avui, és la seva generació, la de les dones indígenes que ronden la vintena i que ja han crescut en terra zapatista, les qui prenen el relleu d'aquest referent, organitzant la vida comunitària als seus pobles i, des de fa dos anys, organitzant també l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. En aquest últim període, moltes d'elles han après a conduir per poder encarregar-se del transport sense dependre dels companys, als qui tradicionalment se'ls ha assignat les tasques de mecànica i força física. "Algunas ya

conducían y otras no, han aprendido este año para poder dar apoyo al Encuentro y a cualquier otro evento donde sea necesario”, apunta la jove rebel. Aquesta vegada, elles mateixes s’han fet càrrec de transportar les més de tres mil participants en camioneta des del *caracol Morelia* fins el gran *Semillero*, recorrent centenars de vegades el darrer tram d’accés; un camí d’asfalt que ordinàriament està restringit a la presència zapatista per evitar la intervenció o ocupació de les forces paramilitars.

La figura menuda de les dones zapatistes les fa àgils quan es mouen i en els seus ulls foscos i esquinqats podem endevinar totes les expressions que el passamuntanyes amaga. Des de l’altra banda, percebem quan somriuen i bromegen i també quan es posen serioses i contundents. Les marques de la pell que envolta els seus ulls ens donen pistes sobre la seva edat, que molt poques vegades volen compartir quan conversem. L’impuls de les més joves, que ja assumeixen tasques d’organització a les comunitats i a la trobada, consolida el relleu generacional entre les files zapatistes i n’assegura la supervivència, apostant per la suma entre l’experiència de les veteranes i la vitalitat de les que puguen amb pas ferm.

Aquesta forma d’entendre la lluita, on totes les generacions hi tenen cabuda, és clau dins el moviment zapatista i, com a tal, és un dels punts que assenyala la *comandanta Amada* al discurs d’obertura de l’*Encuentro*, mentre més de tres mil dones de quaranta-nou països del món l’escoltem atentes al pati central. La portaveu parla lent i clar des del balcó del temple al costat de les seves companyes, avalades, totes elles, per un llarg bagatge de lluita col·lectiva com a dones dins la pròpia lluita zapatista.

El seu és un discurs de benvinguda i presentació de les jornades, però també de crítica i advertència per les que tot just trepitgem la seva terra. “Te pedimos que seas hermana y compañera sobre todo con las mujeres que ya son de juicio, o sea de edad. Tenemos que respetarlas porque no son nuevas en la lucha de como mujeres que somos. Sus canas, sus enfermedades, sus arrugas no las consiguieron vendiéndose al sistema patriarcal. Tampoco porque se hayan rendido al machismo. Ni porque hayan claudicado o sea cambiado su pensamiento de lucha por los derechos de como mujeres que somos. Ellas son quienes son porque no se han vendido, ni rendido, ni claudicado. Y a las mujeres de edad, de juicio, les pedimos también de respetar y saludar a las más *jóvenas*, sean adultas o niñas. Porque a ellas también les toca esta lucha. Y no les faltan ni decisión ni compromiso”, avisa Amada.

La necessitat de generar un espai segur, lliure de les violències masclistes quotidianes

i de les amenaces d'un govern que no ha parat mai de perseguir els militants rebels, ha quedat reflectida també en la forma d'organització de les zapatistes durant les jornades. Així, mentre algunes d'elles s'han dividit les tasques de vendre, cuinar i netejar, fins a dues-centes milicianes i insurgents de l'EZLN han assumit les funcions de vigilància. Aquestes darreres, que com Ramona han pres la decisió de posar el seu cos al servei del moviment zapatista, s'han encarregat de protegir la zona dels grups paramilitars que, des de l'alçament del 94, assetgen les comunitats i els *caracoles*, declarant una silenciosa però intimidadora guerra de baixa intensitat als que hi habiten i, molt especialment, a les dones, que en múltiples ocasions han intimidat, agredit i violat impunement.

Ja fa temps que l'exèrcit zapatista ha canviat les metralladores per l'arc i les fletxes, però la imatge imponent de les seves files, que des que han obert el *Semillero* es desplacen en blocs amb passamuntanyes i l'uniforme verd militar pels seus camins de sorra, continua sent un clam d'autodefensa organitzada, davant un sistema que com a dones, indígenes i pobres les vol callades, invisibles i sotmeses.

“El derecho a la vida y todos los derechos que merecemos y necesitamos no nos los va a regalar nadie. No nos los dará el hombre malo, bueno, regular o 'ni modo'. No nos los dará el sistema capitalista por muchas leyes y promesas que haga. El derecho a la vida, y todos los derechos, los tenemos que conquistar. Todo el tiempo y en todos los lugares. Es decir, que para las mujeres que luchan no hay descanso.” Des del balcó del temple, les paraules d'Amada continuen ressonant al nostre cap, com un mantra que ens recorda l'objectiu de la lluita feminista: treballar dia a dia i colze a colze per defensar els nostres drets com a dones i defensar-nos dels qui ens els volen arrabassar.

Certament, aquesta conquesta de drets de la que parla Amada no ha estat gens fàcil per les dones en lluita, que al llarg de la història i des de diferents llocs del món han defensat el present del que avui moltes gaudim. No ho va ser per les nostres mares, ties i àvies a l'altra banda de l'oceà obrint-se pas a l'ofensiva capitalista, ni tampoc ho ha estat per les dones indígenes de Chiapas que han hagut de fer front a les resistències masculistes profundament instaurades a les comunitats, moltes d'elles importades durant la invasió colonial.

El passamuntanyes negre contrasta amb els vestits de brodats llampants de les dones zapatistes o, com a elles els hi agrada anomenar-se, les dones que lluiten, que la major part del temps s'asseuen en petits grups a conversar. Som tantes les desconegudes

que trepitgem la seva terra que ocultar-se esdevé necessari per protegir-se. Elles mateixes expliquen que es tapen el rostre perquè les vegin i que es neguen el nom perquè les anomenin, perquè no puguin vigilar-les ni assenyalar-les com a persones aïllades. Una manera poètica d'eliminar les individualitats per concebre's com un tot i de donar valor a l'eina antirepressiva d'ocultar-se davant la massa que tant s'ha criminalitzat sobre els moviments socials d'arreu i que, en canvi, ha suposat un element distintiu imprescindible del moviment zapatista. Tal i com ho expressa la distribuïdora de fanzins mexicana *Piratea y Ataca*, fent referència a les estratègies de lluita col·lectives, “la caputxa –en aquest cas el passamuntanyes o el *paliacate*– anul·la les identitats i ens fa ser una mateixa, sense jerarquies. No volem que identifiquin els nostres rostres, no som tal o qual, som totes.”

Emparades per aquest sentit de la col·lectivitat per sobre dels egos, les dones zapatistes han construït vint-i-sis anys d'alternativa contra cinc-cents d'opressió, pobresa i vulneracions de drets humans. Des d'un dels turons d'herba, Gimena de la comunitat d'*Oventik* avalua els esforços que han hagut de fer les dones durant aquest procés per escapar de la subordinació de gènere. “No es fácil”, apunta, “es una situación que nos ha arrastrado durante siglos.”

Organitzar la utopia

“Convocamos este segundo encuentro con un solo tema: la violencia contra las mujeres. Hermana y compañera, tú que has podido llegar, queremos escucharte y mirarte, porque tenemos preguntas. ¿Cómo te organizaste? ¿Qué hiciste? ¿Qué pasó? Porque recuerda que durante nuestro primer encuentro nos comprometimos a que nos organizaríamos en nuestros territorios, que ya basta de asesinadas, desaparecidas, humilladas, menospreciadas”, advertia la *comandanta* Amada a l'inici de la segona edició de l'*Encuentro de Mujeres* a Chiapas, gairebé dos anys després de que es celebrés la primera. Partint d'aquesta demanda de les organitzadores, la jornada per posar en comú les idees, projectes i experiències de lluita contra les violències masculistes des de diferents racons del món s'ha convertit en un esclat de reunions, que han quedat repartides per les diferents carpes, patis i turons del *Semillero*.

Amb les vulnerabilitats de teló de fons, encara presents després de la intensitat del primer dia, les assemblees i taules de debat s'han omplert de perspectives i propostes sobre feminisme antiracista, autodefensa, ecologisme, educació, diversitat funcional, seguretat, medicina alternativa, salut sexual, maternitats, etc. S'han omplert també de

desitjos i utopies, de contactes per coordinar iniciatives i accions en territoris limítrofs. D'informacions i dades, d'indicatius i mapes on traçar estratègies conjuntes. I també d'accents i dialectes, i realitats ben allunyades però amb barreres i obstacles massa semblants que, de nou, ens ressonen i ens connecten.

Si bé les dones zapatistes s'han fet càrrec de la preparació i coordinació de la segona trobada internacional de dones, és cert que el seu paper a les activitats ha estat més passiu que a l'edició de 2018, és a dir, que aquesta vegada han basat la seva participació als tallers i debats en l'escolta més que en la presa de la paraula. En resposta a les inquietuds i dubtes que han sorgit de gran part de les assistents davant d'aquesta decisió, Gimena ens explica que la seva proposta com a zapatistes és oferir l'espai del *Semillero* perquè les dones d'arreu del món s'organitzin com ho fan elles. “Casi todos los años hacemos encuentros, aniversarios, compartes y es aquí cuando vemos que la gente de fuera prácticamente no hace nada, solo llegan a mirar escuchar y cuando vuelven a sus territorios es como si olvidasen que hay cosas que hacer o que tienen que organizarse”, argumenta la companya d'*Oventik*.

Sortint del debat sobre estratègies antiracistes a Europa, convocat per les companyes migrades de Colòmbia a Alemanya, ens reunim en un dels menjadors de fusta amb el grup de dones de Junax. Davant dels fumejants plats d'*arroz y frijoles* reflexionem sobre les iniciatives i propostes que han sortit a l'assemblea des de casa nostra, Grècia, França, Turquia, Itàlia, Noruega... I sobre els passos que encara ens falta fer a nivell organitzatiu al costat del referent zapatista. Salvant les diferències entre contextos i geografies, d'aquí a Occident, reafirmem la importància de buscar eixos comuns dins la lluita feminista que ens permetin seguir avançant juntes, cap a la mateixa direcció. Apuntant al sistema opressor, sense perdre'ns en la temptadora i perillosa fragmentació identitària que proposen les corrents postmodernes.

La lliçó de les dones zapatistes ens ajuda a entendre què hi fem a l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. La nostra cerca d'espais comuns de lluita entre dones comença i acaba en aquest tros de terra indígena on joves, adultes i ancianes, procedents de diversos pobles i cultures, ens ensenyen què vol dir organitzar-se col·lectivament per canviar les condicions materials de les seves vides. Defensant que aquest “món on hi caben molts mons” és la suma de moltes veus i perspectives, és una estratègia col·lectiva que abraçant la diversitat proposa un horitzó comú: derrocar el capitalisme imperialista i patriarcal que, des de diferents racons del món, ens oprimeix, explota i assassina.

CASTELLSAGUÉ, Paula (2019). *El relleu zapatista*. Chiapas, Mèxic

Capítol II

El crit i la ràbia

Centenars de dones caminem en cercles concèntrics al mig del pati central, movent els nostres cossos al ritme de la percussió. Donem pas al tercer i últim dia de la trobada, centrat en compartir art i cultura, fent un homenatge massiu a les companyes que ens ha arrabassat el masclisme. Al voltant del pati, milers d'ulls còmplices ens observen i s'uneixen al ritual col·lectiu. També les dones zapatistes, que durant aquesta edició de l'*Encuentro* no han proposat ni dinamitzat cap activitat, ens acompanyen expectants, amb la mirada transparent i senzilla rere el passamuntanyes negre o el *paliacate* estampat de vermell. Des del balcó del gran temple de pedra, la dona que fa una estona ens ensenyava els moviments de la coreografia segueix atentament els nostres passos i amb veu ferma recita: "Avui, diumenge 29 de desembre de 2019, ens convoquem per commemorar les dones i nenes desaparegudes, violentades, assassinades arreu del món. Avui, protestem ballant aquesta dansa massiva en la que cadascun dels nostres cossos representa a una de les que ja ho ni són. Amb la nostra veu farem sonar els crits que no han estat escoltats. Avui, resistim ballant."

La llum tènue de primera hora ressegueix les nostres esquenes, que s'inclinen corbes sobre el terra balancejant les metxes de cabells deslligats. De fons, els tambors que acompanyen la dansa repiquen amb força, ressonant entre la fusta de les cases, entre la tela de les tendes, entre les fulles dels arbres robusts que delimiten el contorn del *Semillero*. Ja fa tres dies que aquesta terra només la trepitgem dones, d'aquí i d'arreu. I són les nostres petjades arrossegant sorra i dolor les que ara fan tremolar el sòl del territori zapatista.

Ballem la dansa de les dones assassinades, recordant cadascuna de les companyes que el sistema patriarcal ha enterrat per sempre més. La vibració dels timbals acompanya el moviment dels passos, que amb prou feines s'aixequen del gran cercle que hem dibuixat sota els nostres peus. A mida que girem, caminant amb la mirada clavada al terra, ens endinsem en una mena d'estat de trànsit que ens pertorba i mimetitza, com si de sobte fóssim una. Els cops de baqueta s'acceleren i cada vegada ens movem més de pressa. Aixequem els braços i movem el cap, fent senyals d'asfíxia i rebuig, i ens enduem les mans a la cara, per sostenir les llàgrimes de les qui ja mai més no en podran vessar.

L'energia flueix en cercles concèntrics per tot el pati i es projecta més enllà de les muntanyes d'aquest indret del sud-est mexicà. La força dels tambors impacta contra els nostres pulmons congestionats per l'angoixa, i les bafarades de sorra que desprèn el terra ens enfarinen les cames, la roba i els cabells. Amb totes les nostres forces cridem els seus noms, els de les mortes per les qui ens comprometem a seguim lluitant. Cridem per la seva dignitat i per la nostra, perquè ho escolti Chiapas i els quaranta-nou països que hem deixat per ser avui aquí, i perquè el món sencer escolti que condemnem les violències masclistes sobre els nostres cossos. Tinguin la forma que tinguin. La intensitat ens asfixia i desballesta, i els crits profunds que emanen de la gola esdevenen també percussió. I movem els braços d'un costat a l'altre per desprendre'ns de les pesades cadenes sota les que ens han fet créixer i que ara ens immobilitzen les mans. Ballem la ràbia i el dolor, agenollades de cara al centre, amb les galtes vermelles i els cabells molt despentinats.

I llavors, caiem.

Centenars de cossos inerts es desplomen contra el terra i s'imposa un silenci sepulcral. Com un llampec que ens remet a la primera jornada, la presència simbòlica de les violències masclistes emmudeix l'espai, i, travessant la immensitat del silenci, assimilem l'impacte de cada pallissa, cada estrangulament i cada ganivetada sobre els nostres cossos incòmodes, estesos en cercles concèntrics al bell mig del pati central. Exhaustes i atordides, ens deixem abraçar per aquesta terra; la mateixa que ha sagnat mort durant cinc-cents anys, i que ha sagnat guerra, esclavitud i autoritarisme. I femicidis, l'últim esglaió d'una llarga escalinata de violències que ens anul·len, subordinen i maten lentament.

Arrels patriarcal, capitalista i colonial

Centenars de dones mortes ocupem el gran solar del *Semillero Huellas del Caminar de la Comandanta Ramona*, algunes des del terra: composant sobre la sorra un trencaclosques de pells brunes, aspres, fines, blanques, seques, arrugades, negres, pigades, setinades; altres observant des dels marges: assegudes a l'herba, entre trossos estampats de tela, sobre les escales de fusta dels menjadors, envoltant les gruixudes columnes del gran temple. Només la brisa tèbia de les muntanyes s'atreveix a desafiar aquest instant de calma fent ballar amb suaus bafarades els cabells escampats i els baixos dels pantalons i les faldilles. Enmig d'aquest no res que ens envolta, sorgeix una veu que desafia el silenci. Una veu sòlida i aguda que, sense

vacil·lar, torna a omplir l'espai de paraules.

"Y es que, para allá arriba, estas máquinas de placer y de trabajo que son los cuerpos de las mujeres, incluyen las instrucciones de ensamblaje que el sistema dominante les asigna. Si un ser humano nace mujer, a lo largo de su vida debe recorrer un camino que ha sido construido especialmente para ella. Ser niña. Ser adolescente. Ser joven. Ser adulta. Ser madura. Ser anciana..." La veu que surt del balcó s'endinsa en les nostres entranyes i ens fa viatjar en aquest camí que ens ha tocat recórrer com a dones. Ser nena, adolescent, jove... Divagant pels deliris de la ràbia em deixo transportar en el temps, i de sobte soc a l'habitació de casa meva, envoltada de dibuixos i joguines, pentinant amb molta cura una nina.

El timbre i la intensitat de la veu de fons canvien, i ara les paraules surten de la boca d'una antiga professora: "les nenes han de ser educades i obedients", diu somrient. De camí a casa, m'aturo molta estona davant d'un aparador i somio amb les voltes que faria duent aquell vestit de fada el dia de carnestoltes. En un raconet del pati de l'escola sec en cercle amb les amigues, cantem cançons picant de mans i ens expliquem quin és el noi que ens agrada de la classe. Darrere nostre, ells juguen i criden, ocupant tota la pista futbol. Una fiblada em recorre el ventre i per primer cop veig sang a les meves calces, "les noies sou insuportables quan teniu la regla". Creuo les cames mentre espero l'autobús per no molestar i la dona esquàlida de la marquesina m'explica quin és "el secret de la bellesa". La meva mare cuida l'àvia gairebé cada tarda. Sovint, quan la vaig a veure, em pregunta que quan em casaré. Em costa trobar temps per compartir amb les amigues, que treballen amb contractes precaris de sol a sol. El bar està tan ple que no reconec qui m'ha ficat la mà per sota la faldilla. "No et facis l'estreta" em diu el noi amb el que parlava. Em giro i sento uns passos que em segueixen enmig de la nit. Llegeixo en un diari que ja van 55 feminicidis íntims a l'estat espanyol des que ha començat el 2019. M'esgarrifo imaginant quina seria la xifra de dones assassinades per violència de gènere si no es comptessin només els casos entre parelles o ex parelles.

L'aspresa de la sorra sota els punys i les galtes em retorna al pati central del *Semillero*, on el timbre impertorbable de la veu que surt del temple de pedra no ha deixat de planejar sobre els nostres caps. La dona que recita fa d'altaveu d'un antic discurs del *subcomandante Marcos*, que va llegir ara fa catorze anys en un acte de protesta contra els delictes de violació i agressió sexual comesos per la policia a la ciutat mexicana d'Atenco. Un text titulat *Mujeres: ¿Instrucciones de ensamblado?*. Arraulides al terra, entre centenars de cossos, protestem també pels abusos policials i judicials que

històricament, a Atenco i arreu, lluny d'impedir i aturar els assassinats de les nostres companyes els han comès, legitimat, encobert i perpetrat.

“La mujer debe servir al hombre, siempre siguiendo esas instrucciones, para ser absuelta del delito de ser mujer”, continua la veu, pausada però decidida, “en la casa, el campo, la calle, la escuela, el trabajo, el transporte, la cultura, el arte, la diversión, la ciencia, el gobierno; las 24 horas del día y los 365 días del año; desde que nacen hasta que mueren, las mujeres enfrentan este proceso de ensamblaje.”

Ningú no ens va advertir de que aquest procés del que parlava Marcos seria indestruïble de les nostres passes. Ni de que els qui manen i governen allà dalt -els estats, les empreses i tots els seus mercenaris- s'encarregarien de fer-nos complir aquest full d'instruccions patriarcals sense treva a les de baix -els productes femenins etiquetats com a mercaderia-, ni que ens farien creure que l'única sortida per poder sobreviure a aquest món salvatge seria obeir a cadascun dels passos d'acoblament assignats per defecte, tancant la boca i obrint les cames en funció de les demandes del consumidor patriarcal. Ningú no ens va explicar quan miràvem pel·lícules de princeses que l'amor romàntic mata ni que els cànons de bellesa serien una amenaça per la salut mental, ni que quan fóssim grans hauríem de suportar doble jornada laboral -productiva i reproductiva- per la meitat del sou, ni que des d'allà dalt ensinistrarien les nostres vides per satisfer els interessos del capital, a través de la construcció dels rols de gènere com un mur indestruïble per seguir dividint jeràrquicament la societat de classes.

Sobre la terra que ens agrupa en aquest ritual massiu, hem traçat el camí sense sortida de les dones assassinades pels estats capitalistes, patriarcals i colonials. Un camí en forma de cercles concèntrics que cadascuna de nosaltres ha recorregut arrossegant els peus sobre la sorra i carregant el pes d'un cadàver sobre les espatlles. “La mujer, dicen allá arriba, debe caminar por la vida implorando perdón y pidiendo permiso por y para ser mujer. Y andar un camino lleno de alambre de púas. Un camino por el que hay que transitar arrastrándose, con la cabeza y el corazón pegados al suelo. Y, aun así, a pesar de seguir las instrucciones de ensamblaje, ir recolectando arañazos, heridas, cicatrices, golpes, amputaciones, muerte.”

Avui, recorrem ballant aquest camí que com a dones hem caminat cada dia de la nostra vida, des que vam arribar al món. Entre el mosaic de cossos que ara descansen sobre el terra observo les companyes zapatistes que, participant en aquest acte simbòlic des del voral del pati, sostenen tones de dignitat. Miro les filles de les que el 1994 es van

alçar en armes per canviar-ho tot, i les netes de les que el 1983 s'amagaven a la selva per planejar la resistència en la clandestinitat. Sota els brodats de colors llampants que cobreixen la seva pell bruna s'hi amaga l'herència del valor i la lluita que van semblar aleshores, però també la de la por, la submissió i les violències que els ha tocat recollir. I entre els seus peus, com entre els nostres, segueixen rodant les pedres que un dia van fer caure a les seves mares i àvies, i amb les que avui encara vacil·len i s'entrebanquen.

Recordo una frase de Gimena, la companya zapatista d'*Oventik* amb qui dos dies enrere conversàvem assegudes sobre l'herba: "Antes, cuando el zapatismo estaba en la clandestinidad, las mujeres no participaban, no se las tenía en cuenta ni podían tener un cargo como representantes del pueblo. Las mujeres eran muy golpeadas y abandonadas", reflexionava des del turó del *Semillero*. "Ahora podemos decidir si queremos tener hijos o no, ya podemos participar y salir un poco, como por ejemplo venir al Encuentro de Mujeres". Potser, avui, les zapatistes ja no caminen amb l'esquena corba i arrossegant els peus sobre el terra, i potser ja no acumulen mortes per violències de gènere als cementiris de les comunitats on habiten; però en aquesta pugna pels seus drets, algunes encara esquiven cops i esgarrapades, perquè s'enfronten a un sistema que segueix intentant a tota costa arrabassar-los la llibertat.

Un camí de pedres

La irrupció de les dones als espais participatius, les assemblees on organitzen la vida comunal a nivell local, municipal i territorial, ha estat clau en la transformació de les seves vides, que han passat del confinament als espais privats a organitzar l'esfera pública. I és que amb la creació de les estructures d'autogovern es consolida un sistema rotatiu de representativitat que reclama la paritat en termes de gènere i la presència de totes les cultures dels pobles originaris que hi viuen. Tal i com ens explicava Elsie del *caracol La Realidad*, després de la cerimònia d'obertura de l'*Encuentro*, l'aprenentatge en aquests llocs de presa de decisions no ha estat fàcil. D'una banda, elles mateixes s'han trobat amb una manca d'experiència: "Algunas compañeras dicen que no saben cómo hacerlo, pero a medida que ocupamos estos cargos vamos aprendiendo", assegurava. D'altra banda, i sobretot, han topat amb profundes resistències masclistes instaurades a les comunitats, reticents a cedir espais que tradicionalment han estat només dels homes.

Certament, la conquesta de drets no ha estat una tasca senzilla per les dones indígenes, que a causa d'imposicions colonials com la lògica misògina i heteronormativa del

catolicisme, o en nom dels usos i costums ancestrals de la cultura maia com la suposada complementarietat entre homes i dones, han estat permanentment sotmeses a les violències domèstiques, la submissió parental i l'exclusió de l'àmbit públic, tal i com ho analitza la sociòloga mexicana Alma Padilla a la publicació *Mujeres y Feminismo en el Ejército Zapatista de Liberación Nacional*.

Travessant el cel blau i brillant del matí càlid d'hivern, la veu en off del balcó segueix llegint el text, i enumera una sèrie de funcions que suposadament ha de garantir aquesta mercaderia anomenada "dona". Diu que "el modelo debe tener siempre la cabeza gacha", perquè les seves mans són més útils obeint als espais domèstics, de cura i neteja, que als d'intercanvi de propostes entre iguals; que "su ánimo debe sostenerse en la competencia contra su mismo género para atraer al comprador, ese cliente siempre insatisfecho que es el varón", perquè si les dones s'assenyalen entre elles oblidaran posar el dit sobre l'origen sistèmic de la seva opressió; que "su ignorancia debe alimentarse para garantizar un mejor funcionamiento", perquè la dependència sobre els homes els impedeix desenvolupar una agència política pròpia; que "el producto tiene la capacidad de automantenimiento y mejora", perquè per ser acceptades i desitjades han d'ajustar la seva imatge als cànons de bellesa imposats; que "no sólo debe aprender a reducir su vocabulario al "sí" y el "no", sino, sobre todo, debe aprender cuándo debe decir estas palabras", perquè es pugui seguir coartant la seva llibertat i autonomia, sense posar en dubte l'estructura de dominació masculina.

Aguantant les glopades d'impotència que s'enfilen per l'estómac, adverteixo que el discurs que llegís el *subcomandante* Marcos ara fa catorze anys segueix tenint tota la vigència avui. Imagino les seves paraules ressonant amb una intensitat diferent dins de cadascun dels nostres cossos, condicionats per les relacions de poder que determinen els contextos de racialització i de classe.

Recupero mentalment els apunts de Padilla, que observant el camí de les dones zapatistes des de principis dels 90 fins avui, explica els obstacles que han hagut d'anar sorteiant, i posa llum a allò que nosaltres, les assistents a la trobada, no som capaces de percebre en aquest esdeveniment massiu de tres dies. Des del seu punt de vista, malgrat hi ha hagut avenços significatius en la participació política de les dones zapatistes, aquesta encara es veu limitada per la càrrega de cures de les criatures, la subordinació de gènere reforçada amb el monolingüisme i l'analfabetisme -actualment, el 64% de la població de Chiapas que no sap llegir ni escriure són dones-, així com la manca d'una contribució real en les assemblees, degut a la inexpertesa i la falta d'eines

i recursos de les pròpies militants.

En aquest punt, el paper de les noves generacions, que ja han crescut en les escoles autònomes i els seus valors, és clau per normalitzar la presència de les dones a totes les esferes de la quotidianitat, així com per legitimar la seva veu en la defensa de drets. “La educación es liberación”, clama un dels murals de colors del *Semillero* en referència al model d'escola dels insurgents que tant a nivell de contingut com d'infraestructura han edificat des de zero, amb el nom d'*Escuelita Zapatista*, com a antídoto contra la lògica neoliberal imperant arreu. I és que pels militants rebels, l'educació autònoma és la “base de resistència i de lluita política per transformar les relacions de dominació, discriminació i subordinació dels seus pobles.”

Una forma ben diferent de concebre el coneixement si ho comparem amb les escoles, instituts i universitats on ens hem format a casa nostra, allà on el pensament eurocèntric i la perspectiva androcèntrica han construït el mètode d'aprenentatge i n'han formulat els continguts sense mirar gaire més enllà del nostre melic, ni de la nostra terra. “Ens adonem de que l'acadèmia, tots aquells espais de construcció del coneixement, no construeixen un coneixement útil per a la lluita dels pobles”, reivindicava l'antropòloga boliviana Adriana Guzmán, esbossant la perspectiva del feminisme comunitari nascut i compartit arreu de l'Amèrica llatina i indígena.

Construir rebel·lia

Fa molta estona que centenars de cossos inerts ocupem el pati central, recollits entre les imponents muntanyes contigües al *caracol* zapatista de *Morelia*. L'únic so que pertorba aquest moment de silenci brolla dels enormes altaveus del temple de pedra, com un manifest d'espines i dolor. “Pero hay mujeres que lo enfrentan con rebeldía”, clama la veu sòlida i aguda, enfocant l'altra cara de la moneda, la de les dones que s'han alçat contra l'explotació i la subordinació de les seves vides i les de les seves avantpassades.

Tot i que no les anomena, sabem que parla de la *comandanta* Ramona, de Gimena, Elsie, Amada i de tantes companyes rebels, que, poc a poc i sense fer gaire soroll, s'han alçat dins el propi alçament zapatista per construir la vida digna que avui defensen. Parla de les milicianes i insurgents de l'EZLN que durant tres dies ens han protegit de les violències masclistes i racistes, i que amb els seus cossos són un escut permanent a les comunitats contra els grups paramilitars finançats pel govern. Però també parla de

les *bases de apoyo*, de les *promotoras de educación y salud* i de les *gobernantas* que s'organitzen en juntes, assemblees, congressos i consells comunitaris: cadascuna de les dones que ha apostat per sostenir el moviment zapatista ensenyant des de les escoles, curant des dels hospitals, planificant la gestió comunal de recursos i conflictes, treballant la terra amb les seves mans.

Parla també de les que escoltem estirades sobre la sorra, i repartides entre l'herba, les escales i les columnes del *Semillero*, de les dones que articulem la lluita feminista als nostres territoris, des de Xile fins al Kurdistan, fent relleu a les que ens precedeixen per obrir-nos pas. "Mujeres que, en lugar de pedir permiso, imponen su propia existencia; mujeres que, en lugar de implorar perdón, exigen justicia", continua pronunciant la veu.

A Chiapas, el reclam de justícia pren forma amb la *Ley Revolucionaria de Mujeres* esdevenint una de les grans aportacions de les dones que lluiten en la construcció d'un marc legal propi. Aquest document jurídic, creat el 1993 i esmenat tres anys més tard, recull les demandes de les dones indígenes de diferents comunitats en forma de 31 drets col·lectius i individuals per fer front a les situacions de vulnerabilitat a les que han estat sotmeses històricament. Si bé alguns dels punts que inclou la llei han estat controvertits i intensament debatuts a la *Comisión Nacional de Mujeres Indígenas*, l'espai de coordinació entre dones de diferents comunitats del país, simbolitzen un canvi significatiu respecte les dinàmiques masclistes perpetrades durant segles.

Aquesta voluntat de canvi és la que mou a les zapatistes a apostar per la llei com un escut bàsic contra les violències que durant tant de temps les han colpejat; com una proposta de mínims per la seva seguretat que, tot i no partir d'una coherència total amb la seva lluita, els permet materialitzar un present digne i aspirar a un horitzó de transformació social i política. I és en aquest sentit que el discurs de Marcos, emparaulat des del balcó, remarca que "las instrucciones de ensamblaje dicen que la mujer debe ser sumisa y andar de rodillas. Y, sin embargo, algunas mujeres hacen la travesura de caminar erguidas." Cometent l'entremaliadura, la bogeria, el desafiament de caminar dempeus per organitzar-se, per plantejar nous marcs legals al marge d'un Estat que no vetlla pels seus drets fonamentals, i per dinamitzar esdeveniments no mixtes segurs on poder compartir estratègies feministes des de diverses geografies. Agrupant més de tres mil dones d'arreu del planeta al bell mig de les muntanyes del sud-est mexicà.

L'escalfor del sol radiant es precipita sobre el trencaclosques de cossos estesos, i l'energia que ens connecta canvia de color. El dolor i la impotència marxen amb la brisa

càlida i, ara, l'aire que respirem es muda de valor.

“Hay mujeres que rompen las instrucciones de ensamblado y se ponen de pie.”

La càrrega política que viatja amb les paraules, dels enormes altaveus fins les orelles soterrades pels cabells, acompanya aquesta transició i ens empeny a aixecar-nos. Comencem a moure els dits dels peus entre la sorra i a palpar el terra amb la planta de les mans sobre la seva superfície aspre. Recuperant la força dels músculs, ens erigim sobre els genolls i els colzes, buscant l'estabilitat en l'articulació dels canells i els talons enfarinats de terra fina. Poc a poc, ens incorporem de cara al centre observant-nos des dels cercles concèntrics on protestem ballant.

“Hay mujeres sin miedo.”

Sense parlar, diem que no tenim por de trepitjar aquesta terra amb la mateixa fermesa que, històricament, ho han fet els homes de tots els bàndols; diem que no tenim por de desafiar el sistema, ni d'estripar el full d'instruccions patriarcals amb el que ens han categoritzat, sotmès i maltractat. I mentre ens observem les unes a les altres, dempeus, en aquest racó envoltat de naturalesa salvatge, diem, sense parlar, que rebutgem aquesta condemna que ens ha tocat pagar com a dones, el preu més alt de la qual han assumit les que ja no hi són.

Des dels marges del pati, la imponent figura erigida de les dones zapatistes esdevé mirall i referent per a les que hem vingut de quaranta-nou països fins a Chiapas. Des de principis dels 80 i fins avui, elles s'han fet un lloc als espais polítics i militars que els corresponen, han assumit càrrecs i funcions, han après a defensar-se i a defensar els seus drets. Elles, que s'autoanomenen *mujeres que luchan* i no feministes; perquè han decidit alçar la seva veu en un món que els hi ha pres amb discursos hegemònics que no les representen. Elles, que ofereixen la seva terra com a font d'inspiració per articular altres lluites, i que a poc a poc, des de baix a l'esquerra, segueixen construint rebel·lies en un entorn hostil.

“Dicen que cuando una mujer avanza, no hay hombre que retroceda.”

CASTELLSAGUÉ, Paula (2019). *Clausura de l'Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. Chiapas, Mèxic.

Capítol III

Rebel·lió dins la rebel·lió

“Somos producto de 500 años de luchas: primero contra la esclavitud, en la guerra de Independencia contra España encabezada por los insurgentes, después para evitar ser absorbidos por el expansionismo norteamericano, luego por promulgar nuestra Constitución y expulsar al Imperio Francés de nuestro suelo, después la dictadura porfirista nos negó la aplicación justa de leyes de Reforma y el pueblo se rebeló formando sus propios líderes, surgieron Villa y Zapata, hombres pobres como nosotros a los que se nos ha negado la preparación más elemental para así poder utilizarnos como carne de cañón y saquear las riquezas de nuestra patria sin importarles que estemos muriendo de hambre y enfermedades curables, sin importarles que no tengamos nada, absolutamente nada, ni un techo digno, ni tierra, ni trabajo, ni salud, ni alimentación, ni educación, sin tener derecho a elegir libre y democráticamente a nuestras autoridades, sin independencia de los extranjeros, sin paz ni justicia para nosotros y nuestros hijos.”

*Primera Declaración de la Selva Lacandona
Comandancia General del EZLN, 1994.*

El 1994, l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional s'alça en armes des de Chiapas per reivindicar les seves demandes davant d'un Estat que sistemàticament els ha sotmès a la violència, l'explotació i l'exclusió. S'alça des de baix a l'esquerra com un lloc geogràfic, que presenta batalla des de la frontera sud de Mèxic, entre Guatemala i el Pacífic; però també com un posicionament polític, el dels pobres, els omesos, els invisibles que aposten per teixir horitzontalitat i suport mutu per transformar les seves vides.

Al crit de “Ya basta!” denuncien les condicions d'extrema precarietat en les que es troben com a indígenes dins la regió històricament més pobra i rural del país on, des de finals del segle XX, vuit de cada deu persones no disposen dels recursos econòmics suficients per sostenir la vida. Tal i com contextualitza l'antropòloga mexicana Marcela Lagarde a principis dels noranta, “en aquella època, milions de dones i homes havien vist com descendia el seu nivell de vida i com es diversificaven les formes d'explotació econòmica, opressió cultural i marginació política que la societat i els grups hegemònics exercien sobre ells.” Com a resposta a aquesta situació, perpetrada durant segles per la dominació colonial i accentuada des dels anys setanta amb la deriva neoliberal global, el moviment zapatista exigeix l'accés a unes condicions de vida dignes a les comunitats

en termes de salut, alimentació, habitatge, treball i educació. Entre els seus reclams, defensen també la suspensió del Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord (TLCAN) que trenca les barreres aranzelàries i comercials entre els mercats del Canadà, els Estats Units i Mèxic, reforçant l'espoli de les grans transnacionals sobre la seva terra.

La impossibilitat d'arribar a cap acord amb el Govern mexicà sobre les seves demandes, després de diversos intents de diàleg i negociació, va contribuir a què el moviment zapatista comencés a aixecar unilateralment l'edifici del que avui és la seva autonomia, sostinguda per estructures i lleis pròpies al marge de l'Estat. D'aquesta manera, la resistència zapatista se suma a un cicle històric de lluites populars que, al voltant dels anys noranta i dos-mil, s'articulen a l'Amèrica Llatina contra els governs neoliberals, entre elles, el *Caracazo* (1989) a Veneçuela, les guerres de l'aigua (2000) i el gas (2003) a Bolívia o el moviment *piquetero* (2001) a l'Argentina. Dins del conjunt de protestes socials que qüestionen les noves estratègies del capital global, el zapatisme es converteix en el primer moviment polític militar d'Amèrica Llatina que reivindica els drets de les dones com a part fonamental de la seva agenda política.

Certament, l'any de la insurrecció de l'EZLN molt pocs mitjans de comunicació van advertir el lideratge de les dones indígenes dins del moviment zapatista. Però desafiant el relat oficial, que històricament ha invisibilitzat el paper de les dones a Mèxic i arreu, n'hi va haver un que es va atrevir a alçar la veu per explicar què es coïa a les entranyes de la organització en el preludi de l'alçament. Així, el diari mexicà *La Jornada*, conegut per molts analistes com "l'òrgan oficial del zapatisme", recollia en paraules del *subcomandante* Marcos com les dones van protagonitzar una rebel·lió dins la pròpia rebel·lió. "Alguien del Comité Clandestino Revolucionario Indígena (CCRI) leyó una nota periodística que señalaba que la prueba de que el EZLN no era auténticamente indígena es que no podía ser que los indígenas se hubieran puesto de acuerdo en iniciar su alzamiento el primero de enero. Alguno, en broma, dijo que no era el primer alzamiento, que el primero había sido en marzo de 1993. Esa es la verdad: el primer alzamiento del EZLN fue en marzo de 1993 y lo encabezaron las mujeres zapatistas. No hubo bajas y ganaron. Cosas de estas tierras."

No és casualitat que el *subcomandante* Marcos identifiqui el mes de març com l'origen de l'alçament de les indígenes, ja que va ser precisament el Dia Internacional de les Dones Treballadores de 1993 quan es va aprovar la *Ley Revolucionaria de Mujeres* a les comunitats. La *Mayor insurgente* Ana María, una de les impulsores de la llei juntament amb la *comandanta* Ramona i altres membres del CCRI, explicava com

durant anys es van dedicar a recollir les opinions i necessitats de les dones de cada poble perquè aquelles que sabien escriure poguessin redactar-les en forma de document jurídic. Per elles, una de les grans victòries de l'LRM ha estat la prohibició del consum d'alcohol a tot el territori zapatista, una de les substàncies que més s'han fet servir per justificar incomptables violències masclistes quotidianes.

Els estudis de l'antropòloga Alma Padilla evidencien la implicació activa de les zapatistes en diversos àmbits, des de les *bases de apoyo* fins les *combatientes*. Així, mentre que les primeres s'encarreguen de cobrir les tasques necessàries per a la supervivència i el benestar a les comunitats en els àmbits de salut, educació, agricultura, presa de decisions, etc., les membres de l'exèrcit viuen a les muntanyes i vetllen per la seguretat als quaranta-tres municipis autònoms que divideixen el territori rebel.

El paper de les insurgents va ser especialment clau quan el projecte començava a germinar clandestinament a les muntanyes de la Selva Lacandona, on es van establir durant deu anys per formar-se com a quadres polítics, analitzar les formes d'explotació històrica sobre els pobles originaris i començar a imaginar altres formes de viure. Allà, moltes d'elles van aprendre a llegir i a escriure, a utilitzar les armes i a posar en pràctica les seves habilitats de gestió i organització dins del moviment. També van aprendre a parlar llengua castellana per poder entendre's entre militants de diferents regions. "Si tú hablas tzeltal y yo tzotzil, no nos vamos a entender. ¡No se puede!", exclamava Gimena d'*Oventik* mentre conversàvem en un dels turons del *Semillero de la Comandanta Ramona*, "entonces las formas que hemos hecho seria tratar de hablar *castilla* para que así podemos entendernos de entre nosotros y nosotras, y podemos seguir trabajando colectivamente."

La presa de les ciutats més importants de l'estat de Chiapas el primer de gener de 1994, fa visible aquest bagatge de formació i implicació com a dones indígenes zapatistes. "Eren les insurgents, amb la mirada segura, ja no la mirada fugissera o suplicant de l'índia a la ciutat, abillades amb les seves llargues trenes abundants s'escampaven sobre les camises de color cafè de l'uniforme, sota el barret, pantalons negres i botes", descriu l'any de la insurrecció la politòloga i comunicadora catalana Guiomar Rovira, "Dones vestides de militar sense perdre la seva identitat va ser el més impactant, duien els seus monyos, els seus fermalls, arracades, collarets... Encara sota el dubte i la incredulitat dels primers dies de guerra, alguns sectors no dubtaven en afirmar que el moviment zapatista era estranger perquè no podia ser que estigués format per dones índies de les d'allà, sempre tan sotmeses."

La perspectiva de gènere de la periodista Guiomar Rovira juntament amb la de la mexicana Rosa Rojas, fundadora de *La Jornada*, va permetre incorporar la figura de les combatents zapatistes a l'imaginari social, i trencar amb la idea reduccionista de que una guerrilla revolucionària només pot construir-se des de la masculinitat. De nou, era el suplement *Doble Jornada* qui donava veu a les dones de l'EZLN mentre la resta de diaris callaven. Traduint les paraules de la *comandanta* Ramona de la llengua tzotzil, el diari explicava la implicació de les indígenes com a membres de l'exèrcit zapatista: "El hecho de que la mujer se arme es muy importante, demuestra que todos estamos por lo mismo y que las mujeres llegaron a entender también su situación y a querer cambiarla, aunque muchas no directamente en la lucha armada, pero sí con la disposición de participar en sus comunidades."

La mateixa publicació recollia la mirada de la *Mayor* Ana María, filla de camperols tzotzils que en la formació clandestina a les muntanyes ja havia après a parlar *castilla*. La major d'infanteria valorava, en la línia de Ramona, la importància d'ocupar tots els espais de l'organització: "Nosotras, las insurgentes, vivimos en los campamentos y nos distribuimos para ir a los pueblos a enseñar política y educación escolar. La lucha no es sólo con el arma, el trabajo de las mujeres de los pueblos es organizarse para hacer trabajos colectivos, para estudiar y aprender algo de los libros."

Aquesta lluita dins la lluita, on les dones zapatistes s'han alçat amb armes de foc i polítiques, implica la construcció d'un model alternatiu de societat basat en l'autonomia i el qüestionament del sistema com a premissa imprescindible per a la transformació. Una manera de recuperar la idea de l'escriptora afroamericana Audre Lorde de que "no es pot destruir la casa de l'amo amb les eines de l'amo", o dit d'una altra manera, que no es pot enderrocar el patriarcat reproduint la subordinació i submissió de les dones.

Si bé és cert que les dones han tingut una presència cabdal en l'organització zapatista des dels seus inicis, el camí per aconseguir-ho ha estat ple d'obstacles. Juntament amb la seva implicació política i militar i la creació d'un marc legal propi, la presa de la paraula en els discursos i declaracions de la organització ha esdevingut el motor per validar i legitimar la seva veu com a dones indígenes. Padilla remarca el valor de la seva presència a l'esfera pública com a portaveus de l'EZLN per dirigir els missatges i les reivindicacions col·lectives, confrontant l'estructura classista, etnocèntrica i sexista de l'imaginari nacional. La investigadora recupera una de les intervencions de la *comandanta* Esther en nom del CCRI, durant el *Congreso de la Unión de México* l'any 2001, que ens permet veure les barreres que han hagut de travessar per alçar la veu en

un món dominat pels homes. “Nadie tendrá por qué sentirse agredido, humillado o rebajado porque yo ocupe hoy esta tribuna y hable”, començava la *comandanta*. “Mi nombre es Esther, pero eso no importa ahora. Soy zapatista, pero eso tampoco importa en este momento. Soy indígena y soy mujer, y eso es lo único que importa. Esta tribuna es un símbolo. Por eso convocó tanta polémica. Por eso queríamos hablar en ella y por eso algunos no querían que aquí estuviéramos. Y es un símbolo también que sea yo, una mujer pobre, indígena y zapatista, quien tome primero la palabra y sea el mío el mensaje central de nuestra palabra como zapatistas.”

Padilla afirma que la participació directa de les dones en les noves pràctiques del moviment zapatista, sota les concepcions de justícia social, dignitat, relacions socials, igualtat, gènere, economia, etc., transgredeix l'ordre establert als seus pobles, produint nous símbols, significats i valors amb un impacte material sobre la forma de viure de les dones. A la vegada, el seu reconeixement com a subjectes polítics permet desafiar les condicions de docilitat i submissió que històricament se'ls ha atorgat en nom d'una suposada naturalitat inevitable; allò que Marcos caricaturitzava en el seu discurs sobre les instruccions d'acoblament patriarcals.

Amb tot, actualment la presència de les zapatistes segueix essent inferior en els àmbits que tradicionalment s'han associat a la masculinitat, els que estan estretament relacionats amb la fortalesa, la valentia, la violència. Així, mentre que les tasques de les bases de suport estan repartides de forma paritària entre homes i dones, al voltant del 30% dels combatents de l'exèrcit zapatista són dones. Les pròpies militants han explicat des de diversos altaveus que per bé que hi ha hagut avenços significatius en la seva participació a l'organització, encara existeixen certes limitacions que com a part del sistema de dominació patriarcal les impedeixen assolir condicions d'igualtat als seus pobles. Així, publicacions acadèmiques com *Mujeres y Feminismo en el EZLN* d'Alma Padilla expliquen la lluita interna de les zapatistes a partir de les seves experiències. El to contundent de la *Mayor Ana María* ressona en el text com si poguéssim sentir-la mentre llegim... “Al principio a los hombres no les gustaba que yo les mandara, aunque yo tenía el cargo de Mayor, ¿cómo una mujer los iba a mandar?”, exclamava durant una conversa amb la investigadora l'any 2007, “pero se aguataban porque ese era mi cargo y tenían que respetar.”

En aquest sentit, el quadern de text *Participación de las Mujeres en el Gobierno Autónomo*, elaborat per l'*Escuelita Zapatista*, recull diverses veus que coincideixen amb la idea de que el moviment rebel serveix de ruptura però també de connexió amb certes

tradicions, algunes d'elles aferrades a la lògica patriarcal des d'èpoques precapitalistes i precoloniales. “En algunos pueblos no hay el apoyo moral que algunas o muchas de nosotras necesitamos como mujeres que apenas estamos participando”, explica Nabil, integrant d'un dels *Consejos Autónomos* municipals del territori zapatista. I descriu els obstacles que van haver de sortejar com a dones als inicis del moviment: “Otra dificultad es el temor de equivocarnos en los trabajos que nos toca desempeñar, o el miedo de que los compañeros se burlen de nuestra participación. Tener una fuerte cantidad de hijos también provoca que como mujeres no dedicáramos un poco más de tiempo a nuestros trabajos que nos corresponden en la lucha zapatista.”

La perspectiva crítica de Nabil l'any 2013 apunta cap a la mateixa direcció que la d'Elsie i Gimena a finals de 2019, quan compartien amb nosaltres, les companyes de Junax, el seu camí com a zapatistes durant l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. Recollint les expressions de les dones indígenes -a través dels seus discursos i comunicats, de les publicacions als mitjans, dels estudis de diferents autores i de les nostres converses-, identifico canvis significatius en els seus reclams, que avui parteixen d'un sòlid bagatge de lluita dins el moviment i es construeixen des de l'exercici d'una agència política pròpia com a dones.

Per què “dones que lluiten” i no feministes

Si partim de la idea de que els moviments polítics decolonials exigeixen un replantejament integral de la situació colonial, tal i com proposa el pensador afroamericà Frantz Fanon, podem entendre que una de les dianes del feminisme comunitari a Llatinoamèrica sigui desmuntar l'estructura del feminisme hegemònic occidental. Des de la perspectiva de la psicòloga social xinca-maia Lorena Cabnal, aquesta corrent neix de l'experiència de la vida quotidiana de les dones i no de l'acadèmia, encara que també s'alimenta i dialoga amb propostes dels moviments feministes existents.

Atenent als estudis de la comunicadora boliviana Maria Galindo, veiem com el feminisme comunitari sorgeix de la memòria antiracista dels pobles originaris de l'Amèrica central i del sud, que qüestiona les anàlisis, interpretacions, històries i historiografies imposats per la colonització. Si bé aquest darrer concepte ha estat àmpliament estudiat per diverses autores, podem definir la colonialitat en termes generals com un “procés de dominació econòmic, polític, epistèmic i cultural contradictori, contestat i contingent, inherentment modulats per relacions de força de cada moment de la història”, i enfocant amb més precisió sobre el territori llatinoamericà podem identificar-la com “una sèrie

d'horitzons històrics que s'han anat superposant en una llarga temporalitat que, per Amèrica Llatina, ve des de la Conquesta, passa per la Colònia, per després actualitzar-se en l'horitzó liberal de les repúbliques independents i els estats nacionals i ara, en l'horitzó neoliberal." Diferenciem, doncs, la colonització entesa com un procés històric concret de la colonialitat interpretada com un procés continu on, segons la sociòloga mexicana Margara Millán, es subordina constantment l'horitzó de l'"altre" diferent i singular sota l'horitzó de l'"un" monocultural, modern, occidental i patriarcal.

Seguint el fil de Fanon, que connecta amb la inquietud de diverses autores per respondre a l'impacte colonial des del sud global, identifiquem que les accions i els processos de descolonització iniciats des de les poblacions sotmeses no sempre han tingut la capacitat de problematitzar la realitat colonitzada ni de superar-la, principalment quan els mètodes per la seva alliberació han reciclat, voluntària o involuntàriament, les lògiques utilitzades per la colonització.

Davant d'aquest plantejament, que partiria de l'ús de les eines de l'amo, l'escriptora afroamericana bell hooks argumenta que qualsevol moviment que pretengui resistir-se a ser absorbit per la lluita feminista hegemonica "ha de començar per presentar una perspectiva diferent, que no estigui travessada per la ideologia de l'individualisme liberal." Una estratègia que recullen els feminismes comunitaris tot situant l'organització collectiva com a motor de la seva lluita vers la societat atomitzada que abandera el capitalisme contemporani. I, conseqüentment, un dels reclams principals de les dones zapatistes que es materialitza amb la creació dels espais de gestió comunal dins dels *Municipios Autónomos Rebeldes Zapatistas* (MAREZ) i dels seus discursos polítics, on incansablement insten les companyes d'altres territoris a organitzar-se per canviar el món. "Acuerde que nos comprometimos a que vamos a organizar en nuestros lugares", recordava la *comandanta* Amada durant la inauguració de la segona trobada internacional de dones celebrada Chiapas.

Paralelament, Margara Millán recull que la proliferació d'un conjunt de feminismes emergents seria "un sıptoma de la desavinena amb un discurs hegemònic del feminisme que viatja globalment a través de les institucions governamentals, internacionals i d'algunes organitzacions no governamentals, i que es desenvolupa a través de polítiques publices d'Estats neoliberals i inclús progressistes." Per Millán, doncs, el sorgiment dels feminismes que no sempre s'anomenen com a tals, com és el cas de les dones zapatistes, posa de manifest un "distanciament crític" cap a la construcció de l'imaginari feminista blanc i del subjecte polític etnocèntric de la seva

lluita que històricament ha presentat com a universal. En aquest sentit, Lorena Cabnal identifica que el marc interpretatiu feminista eurocentrista parteix d'una lectura estandarditzada de les opressions de les dones al món generant "buits summament profunds" que elles han necessitat omplir amb un plantejament propi per poder interpretar la seva realitat en tant que indígenes del sud global.

L'exemple de les dones que lluiten zapatistes, que fa pocs mesos van aconseguir convocar i acollir més de tres mil dones d'arreu del planeta a la seva terra, ens permet il·lustrar la posada en pràctica del feminisme comunitari i indígena per mitjà de codis propis ja que, sense adherir-se al "feminisme" en el seu discurs polític, lluiten quotidianament per alliberar-se de la opressió patriarcal. Precisament, el treball de camp de l'antropòloga Alma Padilla a la regió de Chiapas revela com diverses dones zapatistes han manifestat no entendre què és el feminisme, o bé l'han relacionat amb una lluita de dones desvinculada de la resta de lluites a les seves comunitats. Les mateixes combatents i bases de suport sostenen que, com a membres del moviment d'alliberament nacional, les demandes de recuperar la terra i l'autonomia pels pobles originaris són indestruïbles de la defensa dels seus drets com a dones.

Recórrer les diverses propostes d'anàlisi i lluita cultivades en territori indígena, des de la Patagònia glacial fins el desert de Sonora i des de l'altiva serralada dels Andes fins les profunditats de la selva amazònica, es converteix en un exercici imprescindible per entendre la connexió entre perspectives dins els moviments crítics amb el sistema capitalista, imperialista i patriarcal. D'una banda, per reconèixer que les pròpies fronteres dels estats moderns han fragmentat els espais geogràfics que abracen els pobles originaris, impeding-ne la lliure mobilitat i organització. D'altra banda, per identificar com segueixen traçant línies estratègiques de lluita comuns contra l'enemic comú que els oprimeix; defensant la seva particular forma de viure i organitzar la vida, que no és igual entre els aimara del sud, els maia del nord, els awá de l'est o entre els més de cinc-cents pobles indígenes que vertebraven Llatinoamèrica. Així, veiem com la lluita contra la propietat privada que defensa el zapatisme s'articula també en diverses regions de Bolívia, el Perú o Xile a partir de l'enfortiment dels vincles socials comunitaris, de la mateixa manera que el rebuig d'aquestes regions al model de globalització neoliberal desemboca en una aposta per l'experiència local, lligada a la defensa del territori i la vida.

Des de Guatemala, Cabnal recull el seu bagatge en diversos moviments de protesta contra projectes extractivistes sobre la terra indígena per situar el concepte de territori-

cos com una categoria política dins el feminisme comunitari, assumint que un dels primers espais que han hagut recuperar com a dones han estat els seus propis cossos. “Nosaltres plantejem un territori, que ha estat el territori cos de les dones, en disputa pel patriarcat i pel capitalisme, i que també és un territori per emancipar-se”, explica l'activista comunitària guatemalenca. Un reclam que el col·lectiu artístic *Mujeres Creando* de Bolívia ha pintat, des de principis dels anys noranta, a les parets d'arreu del país: “Ni la tierra ni las mujeres somos territorio de conquista”.

Considerant la perspectiva de l'antropòloga mexicana Mercedes Olivera, a diferència del feminisme liberal que proposa un “camí individual cap a l'empoderament de la dona”, el feminisme indígena s'estructura des del plantejament antisistèmic, que qüestiona els fonaments de la opressió capitalista patriarcal així com les polítiques neoliberals que la perpetren, retallant i privatitzant la vida i la reproducció social, amb totes les conseqüències que això té sobre les dones. En aquest sentit, l'antropòloga sosté que el que podríem denominar feminisme zapatista, encara que elles no ho anomenin així, ha aconseguit transformar les relacions de gènere des d'una base comunitària mitjançant un espai polític d'autonomia on organitzar-se per combatre col·lectivament les desigualtats i els abusos al seu territori.

Segons la filòsofa italiana Silvia Federici, la creació de comunitats en resistència -o “comuns”, tal i com el pensament marxista els categoritza en contraposició a les comunitats privades regides pels estats capitalistes-, és el punt de partida en la lluita contra la discriminació sexual i el reconeixement del treball reproductiu, una qüestió central en la construcció de qualsevol societat. Per l'autora, la gestió comunal de la producció i els recursos a les comunitats és clau per generar noves formes de socialització i cooperació social que prosperin fora dels radars de l'economia dinària o mercantil, ja que a més d'esdevenir fonts de seguretat alimentària, promouen trobades d'intercanvi intergeneracional de sabers.

En aquest punt, és interessant veure com la transformació de les relacions de gènere en territori zapatista que anomena Olivera es fa particularment explícita a partir de l'any 2003 quan les estructures militars de l'EZLN es separen de les estructures civils, és a dir, que les assemblees locals, municipals i territorials es reorganitzen de manera horitzontal i comencen a exercir el *Mandar Obedeciendo* obeint realment al poble i no a l'exèrcit, que des de l'inici havia estat el nucli dur de l'organització i llavors passa a centrar-se exclusivament en la seguretat. “Elles han aconseguit en deu anys molt més del que nosaltres hem arribat a aconseguir en cinquanta i seixanta anys de treball amb

les comunitats”, afirma Olivera en relació a les indígenes rebels, mentre revisa la seva tasca durant dècades com a acompanyant i investigadora amb perspectiva feminista als pobles originaris de Mèxic.

D'acord amb la pedagoga mexicana Maria del Pilar Padierna, les zapatistes comparteixen alguns elements de lluita amb el feminisme nacional com les reivindicacions de participació, el rebuig de la violència contra les dones o la defensa dels drets reproductius, però aglutinen moltes altres demandes econòmiques i culturals com l'oposició a l'explotació i la discriminació per les seves característiques racials o una educació que respecti les seves cultures. Un conjunt de reclams que, en la construcció de la seva autonomia al marge de l'Estat, les militants canalitzen a través de la *Ley Revolucionaria de Mujeres* i de les diverses trobades internacionals que convoquen per repensar el sistema col·lectivament.

Veiem, doncs, com des del moviment zapatista les dones indígenes fan un pas més que els feminismes nacionals mexicans, qüestionant d'arrel el sistema que històricament les ha subordinat. I, molt especialment, qüestionant-lo des de la pràctica quotidiana i no des de la càtedra acadèmica on permanentment s'aborden debats paralitzants i desmobilitzadors de l'acció col·lectiva i amb un impacte molt reduït sobre les condicions de vida de les dones.

Diàleg entre perspectives

La invisibilització dels moviments feministes per part d'un sol feminisme, pensat i defensat en singular al voltant de l'experiència blanca i benestant, està directament vinculada a un accés desigual als recursos, els altaveus i la mobilitat entre els diversos subjectes polítics que abraça aquesta lluita. L'anàlisi històric de la filòsofa santanderina Ana de Miguel recull com, malgrat el feminisme ha existit des de sempre, els moviments organitzats pels drets de les dones no es documenten fins el segle XIX a Europa amb les primeres sufragistes. Aquest moviment, denominat Feminisme Modern, té les seves arrels en els reclams de les dones que van participar a la Revolució Francesa a finals del segle XVIII, on es van crear els Clubs de Dones o *Salonières* vinculats a les elits intel·lectuals, mentre es deixaven a l'ombra del relat oficial els grans moviments socials que es van desenvolupar durant aquell mateix segle, entre ells el socialisme marxista i l'anarquisme. Esborrant, molt especialment, la resistència de les dones de la classe treballadora dins d'aquestes lluites.

En aquesta primera època es gesta l'anomenat feminisme liberal que, connectat a les noves corrents de l'individualisme i la il·lustració, defensa els drets legals, polítics i laborals de les dones blanques de classe mitjana. Ara bé, no és fins la dècada dels seixanta en ple segle XX amb la irrupció del *Black Power* que es comença a incorporar l'anàlisi de raça i classe en relació al gènere en els diversos moviments feministes, molt especialment des del *Women's Liberation Movement*, que partint de la teoria marxista impulsa un moviment d'alliberació radical al marge de les polítiques reformistes.

És en aquest darrer període on des de diverses geografies es comença a denunciar el caràcter eurocentrista del feminisme hegemònic i la seva forma de reproduir la colonialitat. D'una banda, els feminismes de classe, negres i anticolonials qüestionen la lògica separatista de les dones blanques de classe mitjana que prioritza el sistema de dominació patriarcal deixen enrere els de raça i classe. De l'altra, certes corrents feministes critiquen els plantejaments del feminisme marxista, que malgrat interconnectar les opressions de classe, gènere i classe en les seves anàlisis de la realitat acaba flirtejant amb els pensaments "il·lustrats, colonials i nacionalistes". La resposta de diferents pensadores i activistes, que segons Marcela Lagarde s'ubiquen geopolíticament al "tercer món", suposa una "proposta teòrica i un compromís ètic que apunta a la construcció de noves formes de relació política i acadèmica des de l'heterogeneïtat", com explica l'advocada costa-riquenya Ana Marcela Montarano.

Una de les aportacions del crític literari palestí Edward Said, en els seus estudis sobre orientalisme, és discutir a les esquerres que el projecte colonial no es redueix a un simple dispositiu econòmic militar sinó que està basat en una infraestructura discursiva, una economia simbòlica i un aparell de coneixements que fan inseparable el naixement de les ciències humanes del naixement del colonialisme modern. Per Said, aquesta complicitat entre les formes acadèmiques del saber i el poder colonial i imperial propicia que l'Europa moderna es representi a si mateixa sobre una divisió geopolítica del món basada en "centres" i "perifèries", legitimant una divisió entre la cultura occidental i la resta de cultures o, com ell ho anomena, entre *The West* i *The Rest*. Lagarde estudia com, des d'aquest punt de vista, la cultura occidental seria assumida i representada com a creadora i font de coneixement mentre que la resta de cultures es mantindrien passives i receptores d'aquest en tant que "preracionals, empíriques, espontànies, limitadores i reproductores de mites i supersticions". Un context que, segons diversos postulats d'autores decolonials es reproduïx dins els marcs estratègics del feminisme des de l'esquerra socialista i radical.

Ens plantejem, doncs, per què les esquerres, i en concret el marxisme com a corrent anticapitalista que emmarca la seva anàlisi entre els eixos de classe, gènere i raça, no han aconseguit teixir aliances sòlides amb els moviments per l'alliberament de les dones articulats fora d'Occident. Per la investigadora maia-kaqchiquel Aura Cumes, una de les raons per les quals s'ha produït aquesta desconexió té a veure amb que des de les esquerres -i, per extensió, des dels moviments feministes d'esquerres- s'ha concebut la colonització com una etapa històrica superada. L'historiador guatemalenc Edgar Esquit afirma que les institucions educatives i acadèmiques han oblidat ràpidament el poder de l'herència colonial en l'organització del món. També a les escoles on s'explica que l'espoli colonial va ser la descoberta d'un nou món o en els mitjans de comunicació on racialització i delinqüència són un concepte indissociable, sense apuntar a les estructures que perpetren les desigualtats socials.

Amb aquesta perspectiva, l'estudi de diversos autors llatinoamericans recull que el marc d'anàlisi del pensador alemany Karl Marx, en el qual basteix de materialisme històric la dialèctica de Friedrich Hegel, ha estat limitat per la seva pròpia perspectiva. En paraules del sociòleg argentí Ramón Grossfoguel, Marx "converteix la història local europea en història mundial fins que s'adona dels límits del seu propi pensament eurocentrista i comença a fer gir teòrics que s'apropen molt als girs decolonials."

En connexió amb aquest punt, observem que, si bé el pensador alemany no investiga en profunditat la realitat a les colònies, la lectura que s'ha fet dels seus postulats ha contribuït a universalitzar el marc d'interpretació occidental. És a dir que, en certa manera, el fet de que el marxisme hagi estat configurat des d'un context europeu ha dificultat l'aplicació de les seves propostes en altres contextos. Així doncs, quan Marx defineix la classe proletària com a únic subjecte revolucionari, establint que són els treballadors de les fàbriques els qui han d'encapçalar la lluita contra la màquina capitalista per la seva capacitat de frenar-ne els cicles productius, està fent referència a la realitat fabril de l'Europa de finals del segle XIX i principis del XX. A la vegada, però, està oblidant la població que treballa fora d'aquests circuits, en sectors d'economia submergida o d'autosuficiència i, molt especialment, està menystenint el potencial revolucionari de totes aquelles dones que s'encarreguen del treball reproductiu, que tot i ser útil per l'engranatge capitalista no és assalariat. El fet de que aquestes últimes realitats siguin molt més esteses en una Amèrica Llatina en procés d'industrialització promou que alguns moviments d'esquerres busquin respostes sobre la lluita anti-sistèmica més enllà del marxisme.

En aquest sentit, la sociòloga boliviana Silvia Rivera Cusicanqui assenyala les elits marxistes del seu país com a responsables d'”obviar l'arena de la identitat índia i els problemes de la descolonització, aplicant una anàlisi reduccionista i formulista que els ha permès reproduir còmodament la dominació cultural que exerceixen pel seu origen de classe i pel seu domini de la llengua legítima i el pensament occidental.” L'àmplia recerca del filòsof argentí Enrique Dussel sobre la incorporació dels territoris colonitzats en els textos de Marx revela també que certs sectors intel·lectuals elitistes de l'Amèrica Llatina acaben assimilant i instrumentalitzant el marxisme, captant militants organitzats de la classe treballadora a les esferes institucionals i burocràtiques per cobrir els seus interessos. Dussel lamenta la seva incapacitat absoluta d'articular lluites a peu de carrer degut a la desconexió amb els espais populars.

Aquesta reflexió ens remet al plantejament inicial: qui té l'accés a l'acadèmia, als altaveus que aquesta brinda i als espais per produir, jerarquitzar i compartir coneixement? La crítica al subjecte androcèntric masculí, blanc i benestant com a motor de la producció acadèmica és també central des dels moviments feministes decoloniais, que assenyalen el poc aprofundiment en els elements de raça i també de gènere en les propostes de les esquerres marxistes, degut a un suposat reduccionisme de classe. Una lectura necessària per cridar que el masclisme i el racisme no són opressions de segon ordre però també perillosa si es deixa d'apuntar a l'ordre capitalista com a catalitzador de les relacions de poder patriarcals i colonials, tal i com també apunten algunes militants comunistes a principis del segle XX, com l'alemanya Clara Zetkin i la russa Aleksandra Kollontai.

Més enllà dels debats teòrics, que ens permeten veure que qui té el poder és qui guanya el relat hegemònic, veiem la necessitat de que les anàlisis econòmiques estiguin connectades a la realitat on s'articula la lluita, entenent que, com proposa la filòsofa francesa Simone de Beauvoire, “s'han de treure la força per viure i les raons per actuar del coneixement de les nostres autèntiques condicions de vida”. Un repte que resol el moviment zapatista des de Chiapas, aprofitant el bagatge estratègic forjat a la Selva Lacandona i reactualitzant-lo a través de la pràctica i la revisió quotidianes.

Identitat i essencialisme estratègic

Davant del buit discursiu i, molt especialment, pràctic de les esquerres cap a la realitat colonial i en un context de radicalització del capitalisme en la seva versió neoliberal, el moviment zapatista planteja una escletxa d'esperança sobre la possibilitat de reconstruir

la realitat a l'Amèrica Llatina. Mercedes Olivera explica com la proposta zapatista de *Mandar Obedeciendo* resumeix de manera molt gràfica i simbòlica els ideals de democràcia popular perseguits per tants anys: una democràcia exercida des de baix a l'esquerra amb la participació real de tot el poble en la presa de decisions. Per Olivera, una de les grans aportacions d'aquesta fórmula és que confronta les experiències polítiques autoritàries i verticalistes prèvies, identificades pels moviments feministes com expressions del caràcter patriarcal del sistema capitalista.

Si bé és cert que el moviment zapatista, hereu de la organització *Fuerzas de Liberación Nacional* (FLN) del moviment estudiantil del 68, s'inspira en els plantejaments marxistes per construir la seva estratègia com a guerrilla revolucionària ortodoxa, l'aposta pel subjecte revolucionari proletari xoca amb la realitat de les comunitats indígenes, on l'organització econòmica és ben diferent a la dels nuclis industrials de l'època. Amb una població majoritàriament camperola i artesana, i un ampli sector de dones sotmeses a les tasques reproductives, l'EZLN deixa enrere el camí de la revolució. En aquest sentit, els propis militants zapatistes remarcaven a l'*Encuentro Intercontinental por la Humanidad y contra el Neoliberalismo* de 1996 la importància de seguir treballant per ampliar les conquestes històriques dels treballadors, revalorant, al mateix temps, les expressions dels moviments formats per altres actors en lluita per crear espais d'autonomia econòmica, social i política i desvincular-se del mercat i l'estat. Així, amb el pas dels anys la línia discursiva de l'EZLN es desmarca dels postulats més ortodoxos del marxisme i empenen una deriva identitària i essencialista de la qüestió indígena. Segons els estudis crítics sobre el discurs zapatista de l'antropòleg madrileny Pedro Pitarch, l'objectiu inicial del moviment d'avivar una revolució socialista mexicana acaba convertint-se en una defensa estratègica de la política de la identitat.

Aquest gir identitària indigenista es fa palès amb la irrupció del moviment a l'esfera pública, quan passa d'enfocar la seva lluita "para arrancar el poder a la burguesía, liberar nuestra patria de la dominación extranjera e instaurar la dictadura del proletariado" als butlletins inicials (1983-1994), a centrar-se en les demandes de "trabajo, tierra, techo, alimentación, salud, educación, independencia, libertad, democracia, justicia y paz" pel poble indígena, durant els primers mesos de l'alçament armat. L'ús d'indumentària tradicional tzeltal i tzotzil a les compareixences públiques i la substitució del subjecte polític "proletariado" o "obrero" pel d'"indígena" o "índio" són alguns exemples d'aquesta tendència amb la que el moviment zapatista comença a definir-se com a "grup ètnic". Situant així el subjecte de lluita sobre la diferència racial, i defensant una cultura pròpia i distintiva, amb unes tradicions i una manera particular de veure el món que són centrals

a l'hora d'articular la seva lluita.

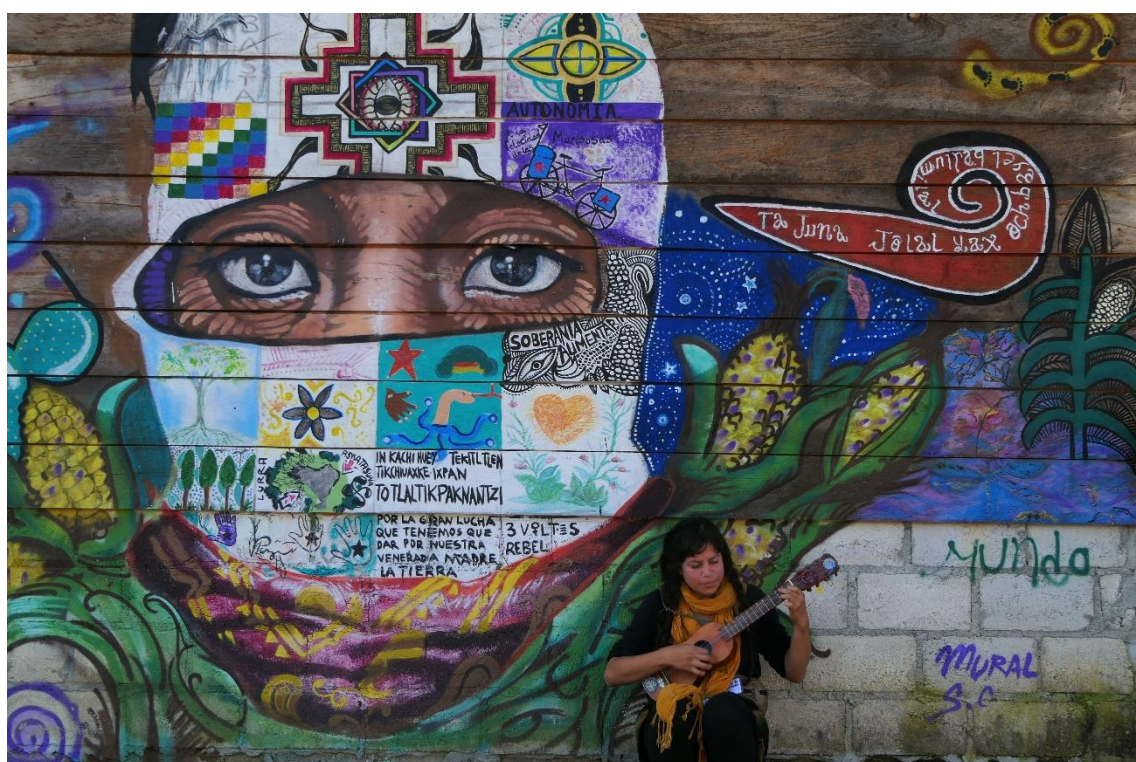
Si entenem que la política de la identitat “no és per a tothom sinó només pels membres d'un grup específic”, tal i com proposa l'historiador anglès Eric Hobsbawm, podem identificar que l'impacte de l'acció zapatista acaba reduint-se a nivell local, sobre un sector molt concret de la població indígena mexicana, sense interpel·lar altres col·lectius de la zona, com per exemple els camperols, i enfocant la seva energia en generar mesures legislatives. Segons les investigacions d'Edward Said, aquesta tendència de marcar l'estratègia política entorn de la raça és comú en diversos moviments dissidents definits com a “perifèrics” a l'Amèrica Llatina”, i entre les diverses condicions que l'afavoreixen hi trobem la pròpia configuració de les societats capitalistes on les diferències, tant racials com genèriques, serveixen per dividir jeràrquicament la societat de classes.

Enmig d'aquest cercle pervers, els propis grups oprimits acaben utilitzant les formes de racialització imposades pel sistema com a identitats polítiques amb les quals lluiten per superar la seva condició de subordinació. És a dir que, idealitzant un suposat passat ancestral exempt d'opressions, reprenen els mètodes utilitzats per la colonització, reproduint consegüentment l'hegemonia colonial enlloc de desterrar-la. Aquesta resposta defensiva és definida per la filòsofa índia Gayatri Spivak com “essencialisme estratègic” o l'acceptació i ús polític temporal d'una posició essencialista -reivindicant certes qualitats com a naturals, pròpies, originals i pures- per donar major presència al discurs i a l'acció descolonitzadores. Una estratègia que, de fet, s'ha observat també en certes corrents de la lluita pels drets de les dones com el feminisme de la diferència, que defensa la naturalesa biològica de determinats atributs i rols de gènere en comptes d'entendre'ls com a part dels processos de socialització.

Aura Cumes planteja, a través de l'estudi dels pobles originaris guatemalencs, que tot i que des de postures teòriques de l'esquerra feminista s'ha associat l'essencialisme ètnic amb un posicionament culturalista, purista i allunyat de la realitat de la majoria del poble indígena, s'ha reconegut “el seu paper clau per irrompre en l'escenari nacional i plantejar el reconeixement dels drets específics del pobles maia”. De la mateixa manera, les dones zapatistes que lluiten han reclamat la inclusió de les seves demandes dins l'agenda feminista a Mèxic, una agenda que, des del punt de vista de Millán, privilegia les demandes de l'experiència urbana il·lustrada pel seu caràcter hegemònic i excloent. Ara bé, per Said, la gran dificultat que presenta articular la lluita des de teories essencialistes és que plantegen falses polaritzacions que promouen la demagògia en

comptes d'estimular el coneixement i la observació constant de la realitat. Els propis límits de l'essencialisme estratègic es troben en l'adopció d'una postura dogmàtica que no admet altres anàlisis de la realitat, rebutjant la perspectiva crítica sobre el mateix moviment social.

Així, veiem com algunes veus crítiques, com la comunicadora Rosa Rojas del diari mexicà *La Jornada*, han identificat fórmules essencialistes en certes propostes de les dones indígenes, com per exemple la *Ley Revolucionaria de Mujeres*. Entre les diverses demandes que recullen podem veure com reafirmen la idea de la fragilitat femenina: "Las mujeres tienen derecho a expresar sus sentimientos porque por naturaleza tenemos sentimiento propio y somos más sensibles, es así que merecemos un trato especial"; o com utilitzen la "norma de la sociedad indígena", és a dir, els usos i costums dels seus pobles, per reforçar una visió essencialista sobre les dones i mantenir certes dinàmiques de possessió i privació de llibertats en les relacions sexo-afectives. Si bé Rojas subscriu la perspectiva d'altres autores com l'antropòloga mexicana Gisela Espinoza, que considera que la llei "emfatitza en la igualtat, la llibertat de moviment i acció, la no-violència i el respecte de les dones com a subjectes socials", també ressalta la influència de la normativitat i el moralisme religiós tant en el text com en les realitats que imperen a les comunitats zapatistes. "Les tradicions que s'inscriuen en la més pura lògica patriarcal hem de canviar-les, encara que siguin les dones qui les defensin i contribueixin a perpetuar-les", raona Rojas, i insisteix, "ja siguin tradicionals índies o mestisses o blanques o catòliques o musulmanes."

CASTELLSAGUÉ, Paula (2019). *Música i pintura al Semillero Huellas del Caminar de la Comandanta Ramona*. Chiapas, Mèxic.

Capítol IV

Sí que importa ser blanques o negres, riques o pobres

La tardor de 2010, la militant política franco-algeriana Houria Bouteldja incitava les companyes blanques al Congrés Internacional de Feminisme Islàmic celebrat a Madrid a revisar les dinàmiques paternalistes des d'Occident envers el món. La seva veu, que com la de les dones zapatistes i de tantes feministes indígenes i comunitàries qüestiona l'ordre colonial imposat sobre els seus pobles, ressonava en forma de crítica sota la mirada atenta de centenars d'assistents. Qui d'aquesta sala pot afirmar que les dones dels pobles originaris, que no coneixen el feminisme tal i com és concebut per nosaltres, són més desgraciades que les dones europees? Amb aquesta pregunta, parlant sobre la relació entre el privilegi blanc i la capacitat de solidaritzar-se amb causes alienes, Bouteldja assenyalava les tendències imperialistes, els impulsos d'ingerència i les formes d'universalitzar i calcar la realitat Europea sobre la d'altres.

Partint d'aquest pretext i basant-se en l'exemple de les lluites des dels pobles originaris llatinoamericans i els drets conquerits per aquests, la portaveu del Partit dels Indígenes de la República francesa suggeria, a més a més, que les urpes del patriarcat ens esgarrapen a totes les dones per igual. "Vosaltres també sou colpejades, violades, vosaltres també sofriu les violències masculines, vosaltres també sou mal pagades, rebutjades, els vostres cossos també són instrumentalitzats", exclamava durant la ponència al congrés.

Un discurs molt semblant pronunciaven les dones zapatistes a l'obertura del segon *Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan* sobre l'impacte de les violències masculines. "Ya ves, compañera y hermana, que luego dicen que tal o cual profesión es la más peligrosa. Que si es más peligroso ser periodista, o ser fuerza represiva, o ser juez, o ser malos gobiernos", llegia solemne la *comandanta* Amada, mentre més de tresmil dones de quaranta països de tot el món l'escoltàvem en silenci sota el càlid sol d'hivern, al pati central del *Semillero*. "Pero tú y nosotras lo sabemos que lo más peligroso ahora en el mundo es ser mujer. No importa si es mujer niña o *jóvena* o adulta o ya de juicio. No importa si es blanca, amarilla, roja o color de la tierra. No importa si es gorda, delgada, alta, chaparra, bonita o fea. No importa si es de clase baja o media o alta. No importan su lengua, su cultura, su creencia, su militancia. A la hora de la violencia, lo único que importa es ser mujer", afirmava contundent la portaveu.

Certament, haver-nos socialitzat com a persones del gènere femení, haver crescut sota el jou de les instruccions d'acoblament de les que parlava el *subcomandante* Marcos, és el fil que ens connecta com a dones, perquè és el patriarcat l'origen comú de l'opressió que patim. No podem negar, doncs, que les violències de gènere afecten les dones de tots els estaments i classes socials. Ara bé, tal i com apunten Martínez i Burgueño a *Patriarcado y Capitalismo*, les dones condicionades per situacions materials desfavorides, com la desocupació, la precarietat o la condició de racialització, són molt més vulnerables a l'hora de prevenir i enfrontar les violències masclistes. Així doncs, les possibilitats de detecció o reparació sí que tenen a veure amb la classe i el color de la pell, i per descomptat, amb la xarxa de suport de l'entorn, amb la possibilitat de polititzar les situacions de violència que ens travessen i de combatre-les acompanyades. Una necessitat prioritària dins la lluita de les dones zapatistes que es reflecteix també a l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. Com un espai on posar nom a aquestes violències i ubicar-les com una part més de l'entramat del sistema capitalista; on mirar-nos a la cara entre dones, lesbianes, trans, putes, ancianes i nenes i posar en comú les diferents formes de resistència i autodefensa arreu del món.

La tendència d'alguns discursos d'enumerar diferents eixos i identitats més enllà de la classe, el gènere i la raça s'adscriu en la perspectiva interseccional, una teoria social i política acotada l'any 1989 per l'acadèmica afroamericana Kimberlé Crenshaw que pretén posar llum a un conjunt de formes d'opressió i discriminació invisibilitzades fins el moment. Si bé la teoria interseccional neix com una resposta crítica des del feminisme negre i els moviments d'alliberament del sud global cap al feminisme hegemònic, que no contempla l'agreujant de ser racialitzades i lesbianes sobre la seva condició de dones, el viatge d'aquesta proposta fins al nord global fa que es desactivi el seu potencial polític radical.

El flirteig de la perspectiva interseccional amb la corrent postmoderna, basada en la màxima de rebutjar qualsevol marc categòric fix i, per tant, de conceptualitzar les identitats com a múltiples i fluides, provoca una tensió en el si de la teoria, que per molt que exposa una multiplicitat de vectors de poder -com la sexualitat, la religió, la nacionalitat, l'edat, la diversitat funcional, l'estatus, el nivell educatiu, etc.-, no especifica quina relació s'estableix entre els diferents nivells de relacions socials. Segons el sociòleg mallorquí Tomeu Sales, aquest fet provoca que la realitat passi de ser complexa a confosa i que es dilueixi l'anàlisi de les estructures socials del monstre capitalista en un mar de categories. En aquest punt, és paradoxal que precisament en el moment històric on més es van estendre i consolidar les relacions capitalistes arreu del planeta

es tragués importància a la qüestió de classe.

La coincidència dels estudis de la interseccionalitat amb l'etapa neoliberal i sota l'expansió postmoderna va fer trontollar els fonaments radicals dels feminismes dels anys 60 i 70. En ple desert teòric i polític de les esquerres contra el nou model d'economia capitalista, la vessant material del feminisme va desplaçar-se cap a la crítica cultural o discursiva, resultant així funcional pel sistema. D'aquesta manera, l'assimilació de la proposta interseccional per part de les institucions, aliades del postmodernisme, va desactivar el potencial crític original de la teoria, reformulant-la sota el prisma de les polítiques individualistes de la identitat, i distorsionant l'imaginari de la lluita feminista com un espai per celebrar la diversitat enlloc de problematitzar les desigualtats socials i de poder que impliquen les diferències.

Assumint que "les idees dominants de cada època són les idees de la classe dominant", tal i com plantegen Karl Marx i Friedrich Engels, advertim que històricament els poders han utilitzat la seva posició de privilegi per establir i imposar consensos sobre el conjunt de la societat. L'economista anglès David Harvey explica com les esferes de poder polític i econòmic del capital global han vetllat incansablement per dictar la forma d'interpretar, viure i comprendre el món segons els seus interessos, establint el que entenem com sentit comú. Partint del seu anàlisi, per arribar a imposar un sistema de pensament com a hegemònic els estats utilitzen conceptes fonamentals per la població amb la idea de que s'arrelin tan profundament als enteniments de sentit comú que esdevinguin indiscutibles.

Així, al llarg de la història observem diferents casos d'imposició massiva d'imaginari per part de les classes dominants. Tal i com apunta Harvey, una d'elles es produeix durant els anys 70 amb la recuperació dels ideals polítics de la llibertat individual per tal de generar un clima d'opinió a favor del neoliberalisme, assegurar-ne la implantació i legitimar tant les polítiques de privatització, financerització i mercantilització dels governs com les seves conseqüències en termes de desigualtat i injustícia social arreu. Veiem doncs, com els poders recuperen el concepte de "llibertat" utilitzada per la tradició liberal però també i, sobretot, pels moviments dissidents durant la Guerra Freda a l'Europa Oriental i la Unió Soviètica o les protestes del 68 a Occident i l'Amèrica Llatina. Seguint la mateixa lògica, aquesta assimilació s'ha produït en el si dels diversos moviments feministes que s'han alçat i organitzat arreu del planeta. Així, les institucions polítiques i acadèmiques del sistema, juntament amb els mitjans de comunicació, s'han apropiat de certs elements de la lluita per atorgar-los un sentit marcadament

individualista, convertint els valors del feminisme *mainstream* com el nou sentit comú. Un exemple és la utilització de paraules com “empoderament” o “lliure elecció” de les dones en els discursos des dels seus mítings, tarimes i televisions. La centralitat del discurs dins les postures postmodernes i interseccionals va esdevenir una de les dianes dels poders d'arreu del planeta que, a través del llenguatge inclusiu, els nous formats culturals i la suposada ampliació de drets formals per a les dones, van apropiarse de l'esclat de la diversitat com un mercat d'identitats per treure'n rèdit econòmic i simbòlic.

Recuperant el fil històric de les últimes dècades, veiem com, igual que la perspectiva marxista va configurar les bases de l'EZLN del 1983 fins el 1993, la corrent postmoderna va tenir un impacte sobre el moviment durant el gir identitari produït el 1994, quan van passar de la disciplina socialista més ortodoxa a la defensa estratègica de l'indigenisme. Que un dels pilars indiscutibles del moviment zapatista sigui forjar la retòrica i el relat ens dona pistes sobre una de les seves apostes: fer créixer el seu projecte polític, social i cultural aprofitant les dinàmiques i possibilitats del llenguatge. O, tal i com ho avalua el psicòleg xilè Aldo Meneses, “convertint en pensable allò impensable, constituint i reconstruint nous subjectes”.

Aquesta tasca de projectar el zapatisme al món ha estat possible mitjançant de les *Declaraciones de la Selva Lacandona*, que l'EZLN difon periòdicament actualitzant la seva situació i intencions de lluita; dels comunicats que llegeixen en grans esdeveniments i trobades com *l'Encuentro de Mujeres*; de les publicacions a diaris de l'esquerra mexicana que els dona suport com *La Jornada*; de les llegendes i històries narrades pel *subcomandante Marcos*; de les pintures i murals que cobreixen les seves escoles i els seus centres de salut; de les cançons revolucionàries que entonen a les celebracions i aniversaris; de la creació d'espais assemblearis en forma de *caracol*; de l'estratègia que construeixen *abajo a la izquierda*, seguint les coordenades del cor.

I és que aquell grup mal armat i uniformat d'indígenes que l'1 de gener va ocupar set ciutats de l'Estat de Chiapas sota el nom d'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional va acabar fent-se seva l'arma de la paraula, després de l'alto al foc onze dies més tard. Una arma en forma d'escrits, recitals i cançons que en el seu cas els serviria de paraigües per protegir la construcció de les noves condicions materials de vida pels pobles tzeltal, tzotzil, tojolabal, zoque, mame i cho'l. És a dir, que també mirem cap a Chiapas perquè l'èmfasi en la producció literària no ha estat un obstacle per mantenir la praxi ni la disciplina militant, i perquè amb la construcció d'un relat intel·ligible i accessible per a tothom, sense grans tecnicismes ni estructures complexes han

aconseguit que el seu missatge d'autoorganització i llibertat doni la volta al planeta. “No morirá la flor de la palabra. Podrá morir el rostro oculto de quien la nombra hoy, pero la palabra que vino desde el fondo de la historia y de la tierra ya no podrá ser arrancada por la soberbia del poder”, clamava la *Cuarta Declaración de la Selva Lacandona* de l'EZLN el 1996.

Però entre les escletxes de l'estructura estètica postmoderna, aparentment impecable i atractiva -tant, que durant dècades ha estat capaç de captivar tot tipus d'institucions capitalistes-, van colar-se també algunes contradiccions dins el moviment zapatista. No veure les diferències entre riques i pobres o entre blanques i negres, i pretendre que les dones partim d'unes condicions de vida homogènies pel fet de ser-ho és una de les trampes del postmodernisme, que en nom de la diversitat elimina tota relació de poder. Pel que fa a l'eix de raça, Houria Bouteldja matisava en una entrevista al diari Público: “No veure el color és una gran comoditat, perquè nosaltres no és que el veiem, és que el patim”, i afegia: “Falta que tothom pugui veure i reconèixer el color per després deixar de veure'l. Primer cal combatre la raça, perquè els qui no la veuen no la volen combatre.”

Salvant les distàncies, podem veure com la dreta liberal ha flirtejat amb aquest tipus de discursos per captar vots, disfressant de progressisme la seva cara més reaccionària. “Jo no veig rojos i blaus, jo veig espanyols; jo no veig gent urbanita i gent rural, jo veig espanyols; jo no veig joves o grans, jo veig espanyols; jo no veig treballadors o empresaris, jo veig espanyols”, llegia Albert Ribera en una presentació al Palau de Congressos de Madrid l'any 2018. Un discurs que ens recorda massa a les paraules del dictador feixista italià Benito Mussolini quan afirmava que “no hi ha italians de ponent o de llevant, no hi ha italians d'illes o de continent, només hi ha italians.”

Tal i com auguraven les historiadores Martínez i Burgueño, l'aposta per reforçar i dividir la identitat indígena va propiciar una tendència de guetificació i separació de l'EZLN amb la resta de moviments socials de Chiapas, Mèxic i el món. Una dinàmica que el propi col·lectiu indígena es va plantejar tombar l'any 2005, tal i com declaren a la *Sexta Declaración de la Selva Lacandona*, avisant de la necessitat de superar la situació d'aïllament i vulnerabilitat en la que es trobaven des de feia temps, i admetent que l'isolament podia ser aprofitat perquè els grups polítics, militars i paramilitars agreugessin la repressió sobre els seus cossos i les seves terres. “Un nuevo paso adelante en la lucha indígena sólo es posible si el indígena se junta con obreros, campesinos, estudiantes, maestros, empleados... o sea los trabajadores de la ciudad y el campo”, signava el *Comité Clandestino Revolucionario Indígena – Comandancia*

General del EZLN. Un reclam que afavoriria també la creació d'aliances entre les dones zapatistes i altres moviments feministes del país.

Juntas pero no revueltas

I si el reclam de la terra
És sumar les diferències
Com farem front a la bèstia
Que se'ns vol menjar la terra?
Sílvia Tomás, Terra

Si entenem el sistema capitalista com el bressol del racisme i detonant de les relacions de poder patriarcals -existents des de milers d'anys enrere-, veiem que enderrocar l'estructura que sosté aquestes condicions suposaria un gran pas per acabar amb les jerarquies imposades. És a dir, que lluitar contra el capitalisme global implica, indiscutiblement, desarticular els diversos mecanismes racistes i patriarcals que el sistema utilitza per fixar diferències, segons suposats condicionants biològics. O, dit d'una altra manera, si acabem amb el gos acabem també amb la ràbia.

Constatem, així, que posar el focus en els eixos de classe, raça i gènere, "la santíssima trinitat de la nostra època" segons el crític literari anglès Terry Eagleton, és fonamental per qualsevol lluita que es plantegi transformar el món. Aquesta premissa ens porta a afirmar que no es pot construir una estratègia anticapitalista si no és a la vegada feminista i antiimperialista, perquè mai no destruïrem la casa de l'amo amb les eines de l'amo, i que, al mateix temps, no es pot traçar la lluita feminista si no es qüestionen els fonaments colonials i capitalistes del sistema, perquè això seria afirmar, de manera essencialista, que totes les dones estem sotmeses a les mateixes opressions pel simple fet de ser-ho. O seria com equiparar la realitat de qualsevol dona indígena de l'estat de Chiapas, que ingressa una mitjana de 180 euros anuals, amb la de la dona més rica del món, l'estatunidenca Alice Walton propietària de l'imperi comercial *Walmart*, que n'ingressa 47.839 milions.

Certament, ressituar els eixos de classe i raça dins la lluita per l'alliberament de les dones, tal i com van reivindicar els col·lectius negres i llatinoamericans als anys 70, és un gran repte pels moviments feministes d'arreu. En primer terme, pel perill de caure en el reduccionisme de classe del que històricament s'ha acusat al marxisme, per situar la

lluita contra el masclisme i el racisme com a qüestions de segon ordre. En segon lloc, pel que implica deixar de reproduir la lògica paternalista predominant a Occident, especialment des de posicions feministes liberals però també d'algunes esquerres, on la lluita per la igualtat d'unes s'ha erigit a costa de les "altres", invisibilitzat i menyspreant les propostes, perspectives i epistemes que han aflorat des de la "perifèria" de l'Europa fortalesa. "Si l'esquerra és còmplice del racisme estem cavant la nostra pròpia fossa", advertia Ramon Grossfoguel en referència als partits polítics que en nom de l'estratègia electoral han seguit perpetrant dinàmiques racistes. I, per últim, per la necessitat de tenir en compte les realitats de totes les dones sense caure en la divisió de lluites. Una qüestió no resolta des de la teoria interseccional que, adscrita a l'era postmoderna, contribueix a atomitzar el subjecte polític de lluita en múltiples identitats oprimides sense considerar la possibilitat de transformar radicalment les relacions socials capitalistes que estructuraven les opressions. Invertint, d'aquesta manera, el lema del feminisme dels anys 70 d'"allò que és personal és polític" a "allò que és polític és personal", és a dir, tornant a dividir i individualitzar les qüestions que les dones havien aconseguit treure de les esferes privades amb l'objectiu d'identificar-ne col·lectivament els orígens estructurals.

Apuntar al cor de la bèstia capitalista des del moviment feminista no vol dir sumar les diferències sinó les forces. Vol dir reconèixer la diversitat com a punt de partida, promoure'n el seu potencial i confluïr entre lluites per revertir la lògica de fragmentar i dividir que els poders necessiten per vèncer. Vol dir identificar les múltiples formes amb les que es mostra la opressió de gènere sobre milions de dones, en forma de precarietat, explotació laboral i femicidis, sense apartar els ulls de l'enemic comú. Traçant una estratègia per reorganitzar la vida col·lectiva, contra la propietat privada dels bens i els mitjans de producció i tants altres mecanismes de jerarquització i atomització de les vides que utilitza el capital.

L'aposta zapatista per crear un món on hi càpiguen molts mons es basa, precisament, en teixir aliances entre diversos pobles d'origen maia a Chiapas. Dins el moviment, les àvies, mares i filles que lluiten han aconseguit crear els espais per compartir experiències i aprenentatges, construint el projecte zapatista en el caminar. La sociòloga mexicana Sylvia Marcos, membre de la *Red de Feminismos Decoloniales* del país centreamericà, explica com l'engranatge intergeneracional gira a través del sistema de rotacions a les assemblees: "Les places de la *Junta de Buen Gobierno* es van substituint progressivament, no és com allà fora que entra un president amb tota la seva colla i fa fora els anteriors. Els zapatistes posen a gent que no en sap amb gent que en sap i així van aprenent. Tenen això ben calculat perquè a cada lloc hi hagi un temps

d'aprenentatge, que no arribin en blanc a fer una tasca que no saben. Aprenen a governar amb la pràctica. Ningú és imprescindible, tots són revocables. Si algú no compleix se'l revoca abans.”

L'empenta per generar espais horitzontals de convivència entre dones i homes amb bagatges culturals diferents, omple de vitalitat el projecte zapatista alhora que l'empeny a organitzar trobades més enllà de les fronteres per compartir amb altres moviments polítics. “Pensamos que la diferencia no es debilidad” pronunciava la *comandanta Amada* a l'obertura de l'*Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*, “pensamos que la diferencia es fuerza poderosa si hay respeto y hay acuerdo de luchar juntas pero no revueltas.”

Per a totes tot

Malgrat les dones zapatistes van decidir mantenir-se al marge de les diferents activitats i propostes durant els tres dies de la trobada, van ser molt contundents amb el seu missatge, des dels discursos solemnes fins les converses informals. El reclam que ressonava arreu del *Semillero*, entre les columnes de pedra i les casetes de fusta i l'escampall de tendes de colors plantades sobre l'herba rasa, era una crida a l'autoorganització com a punt de partida cap a la lluita. Organitzeu-vos als vostres pobles, barris i ciutats i feu efectiu el que teoritzeu, reclamaven. No serveix aturar-se en debats estèrils que paralitzen els moviments socials i polítics i els debiliten.

Aquesta mateixa demanda sorgeix a l'Orient Mig des del moviment kurd que, construint autonomia i contra-poder, resisteix a l'implacable embat del capitalisme neoliberal. En plena primavera de 2020, la veu del comandant kurd Duran Kalkan irrompia a la plataforma *Rojava Azadî* per pronunciar una demanda amb molts punts en comú amb la lluita zapatista: “No esteu obligats a viure en el capitalisme. També es pot viure de la democràcia. Per això es pot establir un sistema basat en el pluralisme, la justícia i la solidaritat. Tots vosaltres podeu organitzar-vos de forma independent i construir les vostres vides junts. I així es poden superar els problemes d'opressió i explotació creats pel capitalisme.” També les dones són un referent polític indiscutible dins de la resistència kurda, i ambdós moviments comparteixen el treball exhaustiu per crear un horitzó estratègic de lluita íntimament lligat a la praxi quotidiana.

Per poder enfocar en la pràctica, l'EZLN escriu els seus propis marcs teòrics i jurídics. Amb ells, els militants zapatistes apunten cap als nous camins en construcció i tracen

les línies vermelles que ja no volen tornar a trepitjar, per escapar d'una vegada per totes del llimbs de marginalitat i esclavitud que els ha condemnat durant segles, i molt especialment a les dones des dels dormitoris, safarejos i cuines. I mentre caminen, els zapatistes desconnecten de les modes, del consum desbocat, del col·leccionisme de títols acadèmics i mèrits laborals, per recuperar la connexió amb el territori, les formes col·lectives d'organitzar la vida, de generar suport mutu, de gestionar els recursos i els conflictes. I caminant constaten que la "lliure elecció" de la que parlen els estats neoliberals, amb la que defineixen el sentit comú i redacten la "història dels de dalt", no és triar entre les necessitats que imposa el propi sistema sinó defensar una vida humil i senzilla sota una aposta política transgressora, que amb poc pugui abastir tothom.

"Nosotros nacimos de la noche" començava dient la *Cuarta Declaración de la Selva Lacandona*. "En ella vivimos. Moriremos en ella. Pero la luz será mañana para los más, para todos aquellos que hoy lloran la noche, para quienes se niega el día, para quienes es regalo la muerte, para quienes está prohibida la vida. Para todos la luz. Para todos todo. Para nosotros el dolor y la angustia, para nosotros la alegre rebeldía, para nosotros el futuro negado, para nosotros la dignidad insurrecta. Para nosotros nada." El moviment zapatista segueix sent, vint-i-sis anys després de l'alçament armat de 1994, un referent indiscutible de resistència mentre els tentacles del capitalisme enverinen l'aire, l'aigua, la terra i les ments arreu del planeta. Un referent encapçalat per dones que concreta la lluita amb l'experiència comunal. Que prioritza els llaços d'interdependència i cooperació com a bases per desenvolupar una vida en llibertat. Que mentre construeix una alternativa segueix disparant a boca de canó contra el sistema, per tombar la santíssima trinitat que governa el planeta a través de les relacions de classe, gènere i raça.

Bibliografia

ALGARRA, David (2015). *El comú català: la història dels que no surten a la història*. Potlatch Ediciones.

APARICIO, Laura (2017, 8 de març). Luchar contra la precarización laboral hacia las mujeres. *La Izquierda Diario*.

<http://www.laizquierdadiario.mx/Luchar-contr-la-precarizacion-y-explotacion-laboral-hacia-las-mujeres>

ARAÍZA, Alejandra (2003). *Guerra y vida cotidiana: el caso de las mujeres zapatistas*. Escuela Nacional de Antropología e Historia de México.

ARIAS, ÁNGEL (2018, 18 d'abril). La concepción marxista del problema indígena (y de la tierra) en Mariátegui. *La Izquierda Diario*. <https://www.laizquierdadiario.com/ve/La-concepcion-marxista-del-problema-indigena-y-de-la-tierra-en-Mariategui>

ARKONADA, Katu (2019, 19 de març). Cicle progressista llatinoamericà inici (I). *Catarsi Magazín*. <https://catarsimagazin.cat/america-llatina-postneoliberal/>

BALTHASER, Benjamin (2016, 11 de desembre). Marxismo y luchas indígenas. *Viento Sur*. <https://vientosur.info/spip.php?article12002>

BOUTELDJA, Houria (2010, 21-24 d'octubre). Las mujeres blancas y el privilegio de la solidaridad. Madrid, Congreso Internacional de Feminismo Islámico.

CREHAN, Kate (2019). *El sentido común en Gramsci. La desigualdad y sus narrativas*. Ediciones Morata.

DE MELO, Alessandro, ESPINOSA, Iván de Jesús, PONS, Leticia, RIVAS, Jose Ignacio (2019). *Perspectivas decoloniales sobre la educación*. Editorial Unicentro.

DUSSEL, Enrique (1988). *Hacia un Marx desconocido. Un comentario de los Manuscritos del 61-63*. CLACSO, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales.

EZLN (2019, 27 de diciembre). *Palabras de las Mujeres Zapatistas en la inauguración del Segundo Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. Enlace Zapatista.

<http://enlacezapatista.ezln.org.mx/2019/12/27/palabras-de-las-mujeres-zapatistas-en-la-inauguracion-del-segundo-encuentro-internacional-de-mujeres-que-luchan/>

EZLN (2019, 31 de diciembre). *Palabras de las Mujeres Zapatistas en la clausura del Segundo Encuentro Internacional de Mujeres que Luchan*. Enlace Zapatista. <http://enlacezapatista.ezln.org.mx/2019/12/31/palabras-de-las-mujeres-zapatistas-en-la-clausura-del-segundo-encuentro-internacional-de-mujeres-que-luchan/>

EZLN (1994, 1 de gener). *Primera Declaración de la Selva Lacandona*. Enlace Zapatista. <https://enlacezapatista.ezln.org.mx/1994/01/01/primera-declaracion-de-la-selva-lacandona/>

EZLN (1996, 1 de gener). *Cuarta Declaración de la Selva Lacandona*. Enlace Zapatista. <https://enlacezapatista.ezln.org.mx/1996/01/01/cuarta-declaracion-de-la-selva-lacandona/>

EZLN (2005, juny). *Sexta Declaración de la Selva Lacandona*. Enlace Zapatista. <http://enlacezapatista.ezln.org.mx/sdsl-es/>

ALBÓ, Xavier, BARRIOS, Raúl (1993). *Violencias Encubiertas*. La Paz, Bolivia. Cipca-Aruwiyiri.

FEDERICI, Silvia (2013). *Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*. Madrid, Editorial Traficantes de Sueños.

FEDERICI, Silvia (2018). *El patriarcado del salario. Críticas feministas al marxismo*. Madrid, Editorial Traficantes de Sueños.

FOLEY, Barbara (2019, 29 d'agost). Interseccionalidad: una crítica marxista. *La Izquierda Diario*. <https://www.laizquierdadiario.com/Interseccionalidad-una-critica-marxista>

GONZÁLEZ, María Luisa Soriano (2013). *Igualdad de género en la revolución zapatista de Chiapas. Los derechos de la mujer zapatista*. Universidad Pablo de Olavide de Sevilla.

GONZÁLEZ, Pablo (2003). *Los caracoles zapatistas: redes de resistencia y autonomía*.

CLACSO, Consejo Latinoamericano de Ciencias sociales.

GONZÁLEZ, Soraya (2015, 27 de enero). "El gobierno autónomo zapatista le da más espacios de autoridad a las mujeres". *Píkara Magazín*.

<https://www.pikaramagazine.com/2015/01/el-gobierno-autonomo-zapatista-le-da-mas-espacios-de-autoridad-a-las-mujeres/>

GONZÁLEZ, Victoria Elena (2009). *La estrategia del caracol. Comunicación y movilización social*. Universidad de La Rioja.

<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3707697.pdf>

GUTIÉRREZ, Prudencia, LUENGO, María Rosa (2011). *Los Feminismos en el siglo XXI. Pluralidad de pensamientos*. Universidad de Extremadura.

HARVEY, David. (2008, 8 d'abril). El neoliberalismo como destrucción creativa. *Rebelión*. <https://rebelion.org/el-neoliberalismo-como-destruccion-creativa/>

<https://noticiasdecatalunya.com/albert-rivera-plagia-mussolini-discurso-no-veo-personas-veo-espanoles/>

HERNÁNDEZ, Rosalva Aída (2001). *Entre el etnocentrismo feminista y el esencialismo étnico. Las mujeres indígenas y sus demandas*. Debate feminista 24: 206-29.

HOBBSAWM, Eric (2000). *New Left Review: La izquierda y la política de la identidad*. Editorial Akal.

HOOKS, Bell, BRAH, Avtar, SANDOVAL, Chela, ANZALDÚA, Gloria (2004). *Otras inapropiables. Feminismos desde las fronteras*. Madrid, Editorial Traficantes de sueños.

IZQUIETA, José Luíz (2012). *Marxismo y antropología. Vigencia del análisis marxista en la antropología social*. Universidad de Valladolid. Departamento de Sociología y Trabajo Social.

KALKAN, Duran (2018, 22 d'agost). Una nueva forma de solidaridad internacional. *Rojava Azadí Madrid*.

<https://rojavaazadimadrid.org/una-nueva-forma-de-solidaridad-internacional/>

KAMPWIRTH, Karen (2008). *Mujeres y movimiento de guerrilla: Nicaragua, El Salvador, Chiapas y Cuba*. Editorial Plaza y Valdés.

LAGARDE, Marcela (2014). *Identidad femenina e insurrección en México (Las zapatistas del EZLN -1994)*. Historia Mundial.

LEYVA SOLANO, Xóchitl (1999). *De las cañadas a Europa: niveles, actores y discursos del nuevo movimiento zapatista (NMZ) (1994-1997)*. Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social

Lista Forbes 2020: estas son las mujeres más ricas del mundo (2020, 15 d'abril). *Forbes*. <https://forbes.es/forbes-ricos/65603/lista-forbes-2020-de-las-mujeres-mas-ricas-del-mundo/>

Listado de feminicidios y otros asesinatos de mujeres cometidos por hombres en España en 2019 (2019, 31 de diciembre). *Feminicidio.net*. <https://feminicidio.net/articulo/listado-feminicidios-y-otros-asesinatos-mujeres-cometidos-hombres-espa%C3%B1a-2019>

LÓPEZ, Jorge, NÚÑEZ, Gerardo (2015). *Democratización de la pobreza en Chiapas*. Economía Informa.

LORDE, Audre (2002). *La hermana, la extranjera. Artículos y conferencias*. Editorial Traficantes de Sueños.

MALAGÓN, Laura Eugenia (2011). *Acontecimiento zapatista. Hacia una micropolítica*. Universidad Michoacana San Nicolás de Hidalgo.

MARTINEZ, Josefina L, BURGUEÑO, Cynthia Luz (2019). *Patriarcado y capitalismo. Feminismo, clase y diversidad*. Madrid, Ediciones Akal.

MARTÍNEZ, Josefina L (2019, 24 de febrero). Feminismo, interseccionalidad y marxismo: debates sobre género, raza y clase. *La Izquierda Diario*. http://www.izquierdadiario.es/Feminismo-interseccionalidad-y-marxismo-debates-sobre-genero-raza-y-clase-124548?fbclid=IwAR3tw9W8U_x88vG4k4K8sVe5eXDqaVWlITfw09u0X5KyUM4MoySryNNkb_k

Màster Gènere i Comunicació UAB, AADAS, Almena Cooperativa Feminista (2016). Dones Valentes. Recomanacions per informar sobre les agressions sexuals. http://www.mastergenerecomunicacio.org/wp-content/uploads/2019/02/Informe-DONES-VALENTES_WEB.pdf

MARX, Karl, ENGELS, Friedrich (2001). *Oposición entre las concepciones materialista e idealista. Capítulo I. A: La Ideología Alemana*. Marxists Internet Archive.

MENESES, Aldo (2012). *Movimiento zapatista: Impacto de un discurso en construcción*. Revista Enfoques vol. XX, nº16, pp. 151-174.

MILLAN, Mária, CUMES, Aura, ESPINOSA, Gisela, FAVELA, Mariana, González, Oscar, HERNÁNDEZ, Rosalva Aída, LÓPEZ NÁJERA, Verónica, MORA, Mariana, MARCOS, Sylvia, YOALLI RODRÍGUEZ, Meztli, ROVIRA, Guiomar, VALDEZ, Ana (2014). *Más allá del feminismo: Caminos para andar*. México, D.F., Editorial Red de Feminismos Descoloniales.

MITCHELL, Eve (2016, 28 de noviembre). "Soy mujer y soy humana: Una crítica marxista-feminista de la teoría de la interseccionalidad": Eve Mitchell. *Marxismo Crítico*. <https://marxismocritico.com/2016/11/28/soy-mujer-y-soy-humana-una-critica-marxista-feminista-de-la-teoria-de-la-interseccionalidad/>

MONTANARO, Ana Marcela (2016). *Herencias genealógicas del feminismo decolonial en América Latina: Hacia la construcción de un Tercer Feminismo*. Universidad Carlos III de Madrid.

MOORE, Catherine (2018). *Feminismos del sur, abriendo horizontes de descolonización. Los feminismos indígenas y los feminismos comunitarios*. CLACSO, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales.

OLIVERA, Mercedes, GÓMEZ, Magdalena, DAMIÁN, Diana (2004). *Chiapas: miradas de mujer*. Bilbao, PTM, Mundubat.

OUVIÑA, Hernán (2018, 12 d'octubre). Indigenizar el marxismo. Apuntes para descolonizar los proyectos emancipatorios. *Lanzas y letras*. <http://lanzasy letras.com/indigenizar-el-marxismo-apuntes-para-descolonizar-los-proyectos-emancipatorios/>

PADIERNA, Maria del Pilar (2013). *Mujeres zapatistas: la inclusión de las demandas de género*. Universidad Autónoma Metropolitana Unidad Xochimilco, México.

PADILLA, Alma (2008). *Mujeres y feminismo en el Ejército Zapatista de Liberación Nacional (EZLN)*. Tesis Doctoral. Universidad Complutense de Madrid.

PASQUALI, Paul (2016). *La política de la "historia desde abajo": Edward P. Thompson historiador, activista y polemista*. Nueva Sociedad nº 265.

PEÑACOBBA, Paula (2017, 17 de noviembre). "No ver el color es una gran comodidad. Nosotros no los vemos, lo sufrimos". *Diario Público*.

<https://www.publico.es/internacional/entrevista-no-ver-color-gran-comodidad-no-vemos-sufrimos.html>

PÉREZ, Mireia (2018, 29 de juny). Entrevista a Mercedes Olivera (Antropóloga feminista): "Las zapatistas han logrado en 10 años lo que nosotras no conseguimos en 50 o 60". *Viento Sur*. <https://vientosur.info/spip.php?article13956>

PITARCH, Pedro (1998). *América Latina hoy nº19: Zapatistas. De la revolución a la política de la identidad*. Universidad de Salamanca.

Red de Migración, Género y Desarrollo (2011).

<http://www.redmgd.org/saberes/investigacion/>

RIVERA CUSICANQUI, Silvia (2010). *Ch'ixinakax utxiwa. Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Buenos Aires, Tinta Limón Ediciones.

RIVERA, Rubén (2003, 23 de setembre). El Ejército Zapatista y los Caracoles: un análisis marxista. *Rebelión*.

RODRIGUEZ, Candelaria (2008, 9 de setembre). En Chiapas, 64% de personas analfabetas son mujeres. *Cima Noticias*.

<https://cimacnoticias.com.mx/noticia/en-chiapas-64-por-ciento-de-personas-analfabetas-son-mujeres/>

ROJAS, Mauricio (2019). *El joven Karl Marx y la utopía comunista*. Chile, Penguin Random House Grupo Editorial.

ROJO, Sofia (1996). *La historia la memoria y la identidad en los comunicados del EZLN*. Identidades, Debate Feminista.

ROVIRA, Guiomar (1997). *Mujeres de Maíz*. Ediciones Era, México, D.F.

SALES, Tomeu (2017). *Repensando la interseccionalidad desde la teoría feminista*.

AGORA – Papeles de Filosofía 36/2: 229-256. Universitat de les Illes Balears.

SOS Racisme (2018). *El glossari antiracista*. <http://www.sosracisme.org/el-racisme>

TAPIA GONZÁLEZ, Georgina (2010). *Mujeres de todos los colores de la tierra: En defensa del territorio, los derechos étnicos y el género*. Universidad de Colima, México.

UNODC (2019). *Global Study on Homicide. Gender-related killing of women and girls*. Viena, United Nations Office on Drugs and Crime Research.

VALDEZ, César, PAIZANNI, Carlos, RIVERMA, Diego (2018, 8 de maig). Hacia un Marx desconocido. *Desinformémonos*.

<https://desinformemonos.org/hacia-marx-desconocido-hacia-marx-decolonial/>

VOGEL, Lise (2019, 7 d'abril). Más allá de la interseccionalidad. *La Izquierda Diario*. <https://www.laizquierdadiario.com/Mas-alla-de-la-interseccionalidad>

Audiovisual

Canal UCR (2014, 28 d'abril). *Feminismo Comunitario* [Vídeo]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=lltk0ieb1yM>

Biblioteca Virtual Carlos D. Mesa Gisbert (2017, 2 de maig). *De Cerca – Julieta Paredes y Maria Galindo* [Vídeo]. YouTube.

https://www.youtube.com/watch?v=cEoQHzVZk_g&t=505s

Philly CAM (2018, 8 de maig). *Julieta Paredes* [Vídeo]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=f5HnyNkhcGI>

Proyecto ECOS (2011, 29 de maig). *Marx y la Modernidad/ Enrique Dussel* [Vídeo]. YouTube.

https://www.youtube.com/watch?v=EtHilvPrhBQ&list=PLimzRLHyogalHabwsvincO1I_6ZvuTrWm&index=11&t=0s

Koman ilel (2015, 21 d'agost). *Feminismo Comunitario*. [Vídeo]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=C6l2BnFCsyk&t=44s>

Xarxes socials

@docrussjackson (2020, 17 de gener). It's a shame that #WhitePrivilege is such a widely misunderstood concept. It does NOT mean you're racist. It does NOT mean your life has been easy. It does NOT mean you don't face struggles too. It means your life isnt made harder by the colour of your skin [Piulada].

<https://twitter.com/docrussjackson/status/1218101791369441281>